



ԻՈՒՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ
ԱՏՐԻԱՐԶՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՈՓ
ՆՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

ԾԵՍՏԻ
Գ

1977



ՄԻՈՆ

ՍԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԼԵՍԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԵԱՆ

1977

Ապրիլ

Թիւ 4

1977

April

No. 4

S I O N

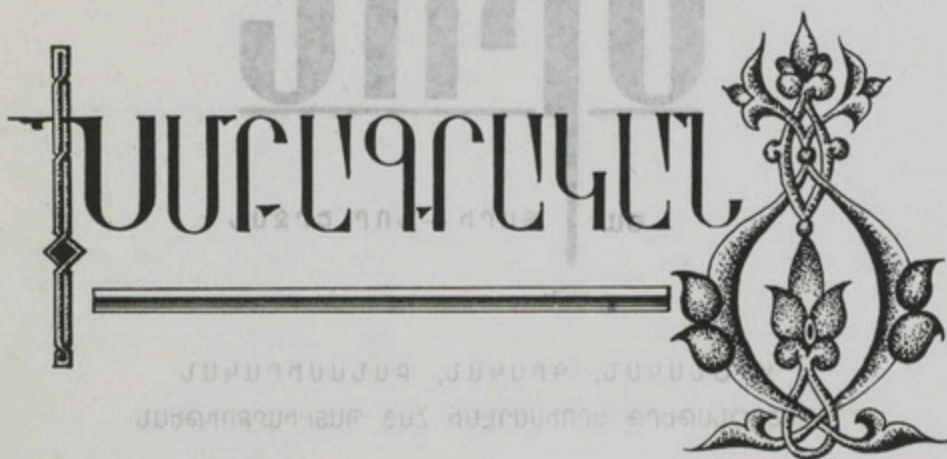
VOL. 51

A MONTHLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

Proprietor: His Beatitude the Armenian Patriarch of Jerusalem



St. James Press
Jerusalem



ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ՈՒՂԵՑՈՅՑ

Իւրաքանչիւր ժողովուրդ իր դարաւոր կեանքին մէջ կը
 Խաշուէ դէպքեր կամ դէմքեր, որոնք իր հետագայ օրերուն նոր եւ
 տարբեր ուղղութիւն տուած են, եւ որոնք, նոյնիսկ եթէ դարեր
 անցած են, տակաւին իբրեւ ուղեցոյց եւ իբրեւ կրակէ սիւն՝ զինք
 կ'առաջնորդեն: Ժողովուրդ մը անոնցմէ՝ է որ իր հոգեկան ուժը կը
 ստանայ, իր կամքը կը զինէ, իր ապագան կ'իմաստաւորէ: Այդ
 դէպքերն ու դէմքերը իր երկար ճամբուն մղոնաբարներն են, կո-
 քողուած պատմութեան էջերուն վրայ, անցեալն ու ապագան կա-
 մրջող եւ ներկային ուղղութիւն տուող:

Եւ սակայն ժողովուրդի մը պատմութիւնը իբրեւ ամբող-
 ջութիւն, մեռած եւ անցեալին մէջ թաղուած բան մը չէ, քրածոյ
 չէ, ոչ ալ թանգարանի զարդ կամ գեղեցկօրէն գծուած պատտառ:
 Ան ապրող եւ շնչող գոյութիւն մըն է, փուրայ մը, վկայարան մը:
 Եւ ամենէն աւելի, ան յաւիտեանական իմաստուն ուսուցիչն է, ո-
 րուն պէտք է դիմեն մարդիկ՝ իրենց կեանքը վարել սորվելու հա-
 մար:

«Պատմութիւնը կը կրկնէ ինքզինք» ըսուած է. դժբախտ են
 այն ժողովուրդները, որոնք չեն կրնար վերադառնալ իրենց պատ-
 մութեան եւ դաս առնել անկէ. դժբախտ՝ որովհետեւ տեսականօ-
 լէն պիտի կրկնեն այն սխալները զորս գործած են անցեալին եւ
 պիտի ըլլան աւելի վտանգուած, աւելի աղետահար: Պատմութեան
 վերադառնալ եւ անկէ սորվիլ՝ կը նշանակէ կամք ունենալ ներկան
 ճիշդ ապրիլ ուզելու եւ ապագան կերտելու ներկայով. բայց մանա-
 ւանդ, կը նշանակէ ֆաջութիւնը ունենալ ինքնաբերական պատմութեան,
 անկողմնակալ եւ միայն տրամաբանութեան վրայ հիմնուած դա-
 տողութեան: Միայն այսպէս է որ կարելի է գգուշանալ անցեալի
 սխալները կրկնելէ եւ ժողովուրդ մը աղէտներէ փրկել:

Մեր պատմութիւնը բազմաթիւ դասեր ունի մեզի տալիւ: Ամենէն առաջ, անկէ է որ պիտի կարենանք հանել դիմագիծը մեր ցեղային նկարագրին. նկարագիր՝ որ, շատ մակերեսային դատումով եւ սխալ ըմբռնուած ինքնաբերական դատութեամբ, յաճախ մենք իսկ սեւցուցած ենք, մեզի վերագրելով թերութիւններ գորս բացարձակապէս չունինք: Միւս կողմէ, երթալով տարբեր չափազանցութեան, մեր նկարագրին վերագրած ենք առաքինութիւններ որոնց գոյութիւնը միշտ չէ որ առկայ է մեր պատմութեան մէջ: Քաջութիւնն ու պարկեշտութիւնը կը պահանջեն որ անաչառ ըլլանք նախ մենք մեր հանդէպ, որպէսզի կարենանք ըսել. «Մենք ա՛յն ենք ինչ որ ենք» ու ապրինք եւ գործենք այդպէս: Հաւասարակշռուած այսպիսի դատումի մը հետեւանք միայն դրական եւ օգտակար կրնայ ըլլալ, որովհետեւ չենք օրօրուի պատրանքներով, ո՛չ ալ մեր կուրծքերը կը ծեծենք մեր չունեցած թերութիւնները ողբալով: Ու միայն ասկէ ետք է որ կրնանք հանդարտօրէն փնտել մեր պատմութիւնը, վերլուծել այն դէպքերը որոնք մեր կեանքը յեղաշրջած են դէպի լաւ կամ դէպի վատը, փնտռել պատճառները, փնտել պայմանները, եզրակացութիւններ հանել եւ գտնում գործածել մեր ներկային համար: Որովհետեւ, մանաւանդ մեր նորագոյն շրջանի պատմութեան պարագային, մեր անգօրութեան գայրոյթին մէջ, մեր ձախողութիւնները յաճախ վերագրել փորձած ենք մեր նկարագրին, մեր ցեղային տեսութեան, անհեռատեսութեան, կարծեցեալ անմիաբանութեան եւայլն:

Մինչդեռ վերջին երկու դարերու մեր պատմութիւնը շեղ իրագործում մըն է, զսպանակուած աշխարհի ժողովուրդները առաջնորդող մեծագոյն մղիչ ուժէն՝ Ազատութեան տենչէն: Այդ տենչը, ազատութեան այդ սէրը մեր ցեղի գոյութեան հիմնաքարն է: Ո՞ր ժողովուրդը իր սկզբնաւորման աւանդական պատմութիւնը կը սկսի ազատութեան համար մղուած պատերազմով. ո՞վ իրեն իր նախահայր ունի ազատատենչ Հայկ մը, որ ամէն հանգստութիւն ու բարիք պիտի ոտնահարէ եւ իր ցեղախումբով հեռանայ դէպի միայն ժայռերով հարուստ լեռնաշխարհ մը՝ լոկ ազատ կարենալ ապրելու համար: Հայկը եւ Բէլը մեր պատմութեան ամբողջ ընթացքին ապրած են ու փալած մեր հետ, որովհետեւ հազարամեակներու մեր կեանքը եղած է անընդմէջ պայքար մը ազատութեան համար: Հեղհեղտէ վերանորոգուող գիտակցութեամբ է որ վերջին երկու դարերուն մենք դիմած ենք դէպի ազատութեան թրելիք արշալոյսը, որուն նառագայթները մեր երկնակամարին վրայ շողարձակուած են արիւնի երկար ու թանձր գիծերով: Դարերու ստրկաման կեանքը եթէ կեանք կարելի է կոչել խոտի այդ գոյութիւնը՝ չէր բացուցած ազատ ապրելու մեր միշտ բոցավառ տենչը, որ իր պարբերական բռնկումներէն ետք ի վերջոյ հրդեհի կը վերածուէր անցեալ դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ, մեզ իսկ այրելու ահաւոր կարելիութեան առջեւ դնելով մեզ:

Ազատագրութեան եւ հանգիստ ու բարօր կեանքի մը համար մեր մղած պայքարը եթէ ձախողութիւններու հանդիպեցաւ, այդ անոր համար էր որ մենք շատ անվաճճ էինք եւ համբալ այն «գիտութեան» մէջ որ դիւանագիտութիւն կը կոչուի, եւ սակայն

որուն վստահած էինք գլխաւորաբար մեր երազներուն եւ տենչե-
րուն իրականացումը: Եթէ մեր վստահութեան մէջ խաբուեցանք,
եթէ մնացինք անուղղայ միամիտներ, ատիկա մեզի պէտք է սոր-
վեցնէ՝ կարեւորագոյն դասերէն մին գոր մեր պատմութիւնը կրնայ
տալ. վստահիլ միայն մեր կարողութիւններուն, քաղաքական
կեանքի մէջ պարզամիտ չըլլալ եւ մանաւանդ պատրաստուիլ եւ
տփնջան աշխատիլ լուրքեամբ, կարենալ օգտուելու համար պա-
տեհութիւններէն որոնք յանկարծ կրնան հասնիլ եւ որոնցմէ նիշդ
ժամանակին եւ լաւագոյն կերպով օգտուիլ գիտնալը քաղաքական
կեանքի մեծագոյն առաքինութիւնը կը սեպուի: Եւ օրերն ու տա-
րիները որոնք պիտի գան եւ գորս պիտի ապրինք, մեզի պիտի սոր-
վեցնեն այս բոլորը, մենք որ տակաւին շշմած այն ահաւոր հար-
ւածէն որ վաթսուն տարի առաջ տրուեցաւ մեզի, շփոթ ու շուար
կեցած մեր կեանքի ճակատագրական հանգրուանին, հարցումներ
կ'ուղղենք մենք մեզի, պատճառներ եւ պատասխանատուներ կը
փնտռենք մեզ շանք-ահարող աղէտին եւ ջանք կ'ընենք մեր վրայ
արշաւող հազար գոյնի ուրականներէն պաշտպանուելու: Մեծ եւ
դեռնին համար շատ մը պատճառներ կրնան ըլլալ, եւ սակայն ա-
նոնցմէ ոչ մին եւ ոչ ալ բոլորը հաւաքաբար կրնան երկվայրկեան
մը իսկ պատճառաբանել կամ արդարացնել սառնարիւնութեամբ
ծրագրուած սպանդը: Այս աշխարհին մէջ մարդկային ոեւէ մէկ
էակի գոյութեան սպաննութեամբ վերջ տրուիլը ո՛չ մէկ արդարա-
ցում ունի. ատիկա դէմ է աշխարհի բոլոր կրօններուն եւ կրօնա-
կան ըմբռնումներուն, ատիկա դէմ է ընկերային բոլոր սկզբունք-
ներուն, եւ վերջապէս ատիկա դէմ է բնութեան:

Ազատագրական մեր պայքարին մէջ մենք կրնանք սխալներ
գործած ըլլալ. այդ սխալներուն փնտռտուքը, ինչպէս ըսինք, մե-
զի դասեր պիտի սորվեցնէ, որով գտնոնք կրկնել՝ պիտի գգուշա-
նանք ապագային: Սակայն պայքարը որ մղուեցաւ սուրբ էր, ո-
րովհետեւ սուրբ էր նպատակը այդ գուպարին. Ազատութիւն:
Մեր եկեղեցին, իր հազարամեայ կեանքի ընթացքին մեզ դաս-
տիարակած է բարձրագոյն առաքինութիւններով, որոնց մէջ կա-
րեւոր տեղ մը կը բռնէ արեւին տակ բարձրաճակատ քայելու եւ ա-
զատ ապրելու սկզբունքը: Ի գուր չէ որ «Ազատութիւն եղբարց մե-
րոց գերեւոյց»ը Հայ հաւատացեալէն արցունք խլած է եւ կը խլէ
դարերէ ի վեր. որովհետեւ ան իր մէջ կը խտացնէ մեր ցեղին սուրբ
ձգտումները, երազներն ու տենչերը, որոնց իրագործման ճամբուն
վրայ ան այնքան սոսկալի կերպով գգետնուեցաւ, բայց չմեռաւ:

Այսօր խոնարհիւնք ազատութեան համար զոհուածներուն
յիշատակին առջեւ, մեր պատմութիւնը առնենք որպէս մեզի ուղե-
ցոյց եւ աշխատինք, որովհետեւ այս կը պահանջեն մեր հազարամե-
այ կեանքի բոլոր հերոսները:



ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ



Ս. Էջմիածին, Ս. Զատիկ, 1977 թ.

Նորին Ամենապատուութիւն

Տ. Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Տէրսէրեան

Պատրիարք Երուսաղէմի Հայոց

Ե ր ու ս ա ղ է մ

«Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»

Աստուածակառոյց Սուրբ Էջմիածնի բարձունքից երջանիկ ենք Ձեզ վերստին բերելու մեծ աւետիսը ամենայաղօ յարութեան Փրկչին մեր Յիսուսի Քրիստոսի։ Լուսաշող շնորհները հրաշալի յարութեան, թող առատապէս բաշխուեն Տիրախնամ Սուրբ Աթոռիդ բոլոր եկեղեցական համայնքներին յառաւել շինութիւն մեր հաւատաւոր եւ յուսացեալ ժողովրդի հոգեւոր ու ազգային մշակութային կեանքի։

Ձեզ, սիրելի Սրբազան Եղբայր, ձեր եկեղեցիների ուխտապահ սպասաւորներին ու ձեր եկեղեցեաց վարչական մարմինների բոլոր անձնուէր անդամներին, մաղթում ենք մշտանորոգ հոգեւոր ներշնչանքներ ու անսպառ եռանդ, շարունակելու ձեր կրօնական ու ազգապահպան սրբազան առաքելութիւնը։

Աղօթում ենք նաեւ անձանձրոյթ, որ լուսաւորուած աշխարհի Փրկչի յարութեան շնորհներով, մեր օրերի մարդիկ ու ժողովուրդները համայն գտնեն ճշմարիտ ուղին իրենց կեանքի խաղաղութեան, համերաշխ գործակցութեան ու բարօրութեան։

«Արդ, Քրիստոս յարուցեալ է ի մեռելոց՝ առաջին պտուղ ննջեցելոց. քանզի մարդով եղեւ մահ, եւ մարդով յարութիւն մեռելոց։ Որպէս Ադաման ամենեքին մեռանին, նոյնպէս եւ Քրիստոսիւ ամենեքեան կենդանացեն» (Ա. Կորնթ. 20-22)։

Եղբայրական սիրով ի Քրիստոս՝

ՎԱԶԳԻՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Անթիլիաս — Լիբանան

Ամենապատիւ

Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպիսկոպոս

Բարեխնամ Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմի

Ե ր ու ս ա ղ է մ

Ամեն. եւ Սիրելի Եղբայր ի Քրիստոս,

Ս. Յարութեան հրաշափառ տօնին առթիւ կը փութանք ներկայացնել Ձերդ Ամենապատուութեան Մեր ջերմ շնորհաւորութիւններն ու լաւագոյն մաղթանքները:

Մեր սրտալից աղօթքն է, որ Ս. Զատիկի տօնը իր կրօնական ներշնչումներուն հետ միասին բերէ մեզի ազգային յարութեան յոյսն ու հաւատքը:

Մնամ օրհնաձայն սիրոյ ջերմ ողջունիւ

ԽՈՐԷՆ Ա

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Կեդրոնական վարչական ժողով

Ապրիլ 4, 1977

Ամենապատիւ Տ. եղիշէ Արք. Տէրտէրեան

Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմի

Երուսաղէմ

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Մօտ է Քրիստոսի հրաշափառ Յարութեան տօնը, որ մեր սրտերը կը լեցնէ վերածաղկումի եւ վերածնունդի բերկրալի ըզգացումներով:

Մեր ժողովուրդը, իբրեւ առաջին Քրիստոնեայ ժողովուրդ, կանուխէն կայք եւ աղօթարան հաստատեց քրիստոսակոխ այն հողին վրայ, ուր այսօր կը շարունակէ Ձեր Պատրիարքական Սուրբ Աթոռը գործել, Նորին Ամենապատուութեանդ իմաստուն առաջնորդութեամբ:

Սուրբ Զատնուան տօնին առիթով Երուսաղէմը ցնծութեան կրկնակ պատնառներ ունի՝ իբրեւ Քրիստոնեայ հաւատքի կեդրոն եւ իբրեւ հող որ Քրիստոսը ընդունեց:

Այս տօնական առիթով Ձեզի կը մաղթենք երկար եւ արեւաշատ տարիներ, իսկ Սուրբ Աթոռիդ՝ անասանութիւն եւ յաջողութիւն:

Խորին յարգանքով՝

Ա. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Նախագահ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿՐԻ

(1670 — 1749)

1670ին ծնած է Շիրուանի մէջ (Բաղէշ)։ Որդին էր մահաբաի Աւետիքի եւ Ճօհարի (Ջուհար)։— Սահակ Եպս. Խապայեան, Յուլիան Զեռ. Ս. Յ. Թիւ 2628, Տետր 2. էջ 430։— Յուլիան Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ե. Հատոր, 1971, էջ 181. Զեռ. Ս. Յ. Թիւ 1464։

Դիտ.— Հ. Ն. Ակինեան սխալած է եւ նոյնացուցած ժամանակակից ուրիշ գրիչ Գրիգորի մը հետ, որ որդին էր Աւետիս քահանայի եւ Սառայի։— Հանդ. Ամս. 1952, էջ 188։

1692ին ձեռնադրուած է վարդապետ Ամրտոլու Վանքին մէջ։— Շողակաթ, 1970, էջ 67, Գ. Բամպուրճեան։

1694, Օգոստոս 10ին, Երուսաղէմի? մէջ Ներքող մը դրած է Երուսաղէմի պատրիարք Կ. Պոլսեցի Յովհաննէս Վարդապետի վրայ։— Սիոն, 1950, էջ 300, Հ. Ս. Անասեան։

1704ին առաջ ստացած է եպիսկոպոսական օծում։— Շողակաթ, էջ 67։

1704, Մարտ 31ին կը կորսնցնէ իր մեծանուն ուսուցիչը՝ Բաղիշեցի Վարդան Վարդապետը։— Շողակաթ, էջ 67։

1704ին, Վարդան Վարդապետի մահէն ետք, կը ստիպուի հեռանալ Բաղէշէն, եւ Տարօն երթալով կը դառնայ միաբան Գլակայ Վանքին, եւ ապա կը կարգուի Առաջնորդ։— Հանդ. Ամս. 1952, էջ 189-190։ Շողակաթ, էջ 67։

1710ին, Մեծաշրջի Կիրակէին, ահադին երկրաշարժ մը մեծ վնասներ կը պատճառէ Ս. Կարապետի Վանքին։— Յ. Զեռագրաց Ս. Յակոբեանց, Ե. Հատոր, 1960, էջ 50։

1711, Մարտ 20ին կը գտնուէր Հնձուց Վանքը։— Հանդ. Ամս. 1952, էջ 197։

1711, Սեպտեմբեր 11ին կը գտնուէր Կաֆայ, ուր դացած էր նպաստ հանդանակելու Ս. Կարապետի Վանքին համար։— Հանդ. Ամս. 1952, էջ 193։ Սիոն, 1950, էջ 303։

1712, Ապրիլ 10ին կը գտնուէր Աղբերման։— Հանդ. Ամս. 1952, էջ 193։

1713ին կ'երթայ Աղբիանուպոլիս։— Յուլիան Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ե. Հատոր, 1960, էջ 51։

1713, Սեպտեմբեր 12ին կը գտնուէր Բիւզանդիոն, դրամ հանդանակելով Գլակայ Վանքին պարտքերը վճարելու համար։— Յուլիան Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ե. Հատոր, 1960, էջ 52։

1715 տարւոյ Զատիկին դեռ կը գտնուէր Կ. Պոլիս։ Երուսաղէմ դացող ուխտաւորներու վերադարձէն ետք Նոր Գիւղէն նաւ կ'առնէ դառնալու Տարօն իր պաշտօնատեղին։— Յուլիան Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ե. Հատոր, 1960, էջ 52, 53։

1715, Սեպտեմբեր 13ին Կ. Պոլսոյ մէջ Գրիգորի անունը կը յիշատակեն Ս. Պատարագի ընթացքին, իբրեւ պատրիարք Երուսաղէմի, երբ ինք կը

Համբարդէր դէպի Տարօն.— Հաննէ Վարդապետ, Պատմութիւն Երուսաղէմի, 1807, էջ 121-2: Սիոն, 1950, էջ 288: Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, 1914, էջ 2810:

1716ին, Ս. Ծննդեան ձրագալոյցին կը հասնի Գրական Վանքը.— Յուշակ Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ե. Հատոր, 1960, էջ 53:

1717, Յուլիս 8ին կը մեկնի Տարօնէն դէպի Բիւզանդիոն.— Հանդ. Ամս. 1952, էջ 194:

1717, Օգոստոս 17ին, Շողակաթի Տօնին օրը կը հասնի Ուսկուտար.— Յուշակ Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ե. Հատոր, 1960, էջ 50:

1717, Հոկտեմբեր 2ին Երուսաղէմ կը զրկէ իր անդրանիկ կոնդակը: Երուսաղէմի մէջ իրեն փոխանորդ կը կարգէ Երուսաղէմացի Հաննէ Վարդապետը.— Տ. Հ. Թ. Սաւալանեանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, Թրգմ. Մ. Եսոս. Նշանեան, 1931, էջ 690: Սիոն, 1950, էջ 288: Շողակաթ, էջ 67:

1717ին կը զրէ մասնակի Ինքնակենսագրութիւն մը (1710-1717).— Տեա Յուշակ Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ե. Հատոր, 1960, էջ 49-53:

1718ին չղթայ մը կ'անցընէ վիզը, յայտարարելով թէ պիտի չհանէ զայն մինչեւ որ Երուսաղէմի Ս. Աթոռը ազատուի իր պարտքերէն.— Հաննէ էջ 136: Մ. Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 2812:

1718, Յուլիս 5ին Կ. Պոլսոյ մէջ պատահած մեծ հրդեհ մը կը տրտմեցնէ եւ զրեթէ յուսակաւոր կ'ընէ Շղթայակիր Գրիգորը.— Ազգապատում, էջ 2814-5:

1719ին կը նախագահէ նաւակատիքին Մայր Եկեղեցւոյ որ փութով վերաշինուած էր.— Ազգապատում, էջ 2815:

1719ին Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին կը մաքրուի, եւ Ս. Յարութեան Տաճարի նորոգութեան ժամանակ Ս. Լուսաւորչի մէջ ալ նորոգութիւններ կը կատարուին.— Հաննէ, էջ 190, 213: Սաւ. էջ 743:

1720, նորոգութիւն Ս. Յարութեան Տաճարի, վերահսկողութեամբ Փոխանորդ Հաննէ Վարդապետի.— Հաննէ, էջ 165: Սաւ. էջ 692, 742: Աստ. Եսոս. Տ. Յովհաննէսեանց, Ժամանակագրական Պատմ. Ս. Երուսաղէմի, Ա. Հատոր, 1890, էջ 447:

1720, քանի մը հաստութարք կալուածներու գնում Յոսպէի մէջ.— Հաննէ, էջ 119: Սաւ. էջ 694:

1720, Փետրուար ամսուն Իսթանպուլէն կը մեկնի դէպի Երուսաղէմ.— Սիոն, 1950, էջ 289: Շողակաթ, էջ 67:

1721ին Հալէպ հասնելուն կը նորոգէ տեղւոյն Երուսաղէմապետկան Հոգեւորներ.— Հաննէ, էջ 130: Սաւ. էջ 695: Շողակաթ, էջ 67:— Դաւանափոխ եղած խումբ մը հայ ընտանիքներ քաղցր քարոզութեամբ կը յաջողի վերադարձընել Մայր Եկեղեցւոյ ծոցը.— Խապայեան, Յուշակ, Տետր Զ. էջ 427, Զեռ. Ս. Յ. Թեա 2628:

1721ին, Դամասկոսի մէջ գտնուած օրերուն, կը նորոգէ Ս. Սարգիս Եկեղեցին.— Սաւ. էջ 695: Շողակաթ, էջ 67:

1721, Փետրուար 12ին կը հասնի Երուսաղէմ.— Հաննէ, էջ 130: Սիոն, 1950, էջ 289:

1721, կը կանգնէ Ս. Յակոբեանց Տաճարի աւաղ սեղանին փառաւոր խաչկալը.— Հաննէ, էջ 134: Սաւ. էջ 1219-1220:

1722ին, Ս. Յակոբեանց Տաճարին հիւսիսային պատին վրայ փոքր

մատուռ մը կը ձեւացնէ Ս. Խաչին համար, եւ կը հաստատէ պատարագամատուոյց սեղան. — Հաննէ, էջ 88, 134:

1723, Կ. Պոլսէն հրաւիրուած տպագրիչ Գրիգոր Երուսաղէմ կու գայ եւ խնամքով կը նորոգէ եւ կը կազմէ շատ մը հին եւ թանկագին ձեռագիրներ. — Սաւ. էջ 749: Յուցակ Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Բ. Հատոր, 1967, էջ 22-23: Զ. Հատոր, 1972, էջ 515:

1724ին կը նորոգէ տանիքի վրայ գտնուող՝ Երկոտասան Առաքելոց հնաչէն եկեղեցիին եւ կը դարձնէ գրքատուն. — Հաննէ, էջ 89:

1724, Վանքին արեւելեան կողմը գտնուող շարք մը տուններ կը գնէ, Վանքին կը կցէ, եւ պարիսպով կը պատէ. — Հաննէ, էջ 96:

1724, Կ'ընդարձակէ Ս. Ստեփանոսի Եկեղեցին. — Հաննէ, էջ 87:

1725ին խաչքար մը կանգնել կու տայ Պոլսէն եկող եւ ծովամոյն եղող հայ ուխտաւորներու յիշատակին. — Մ. Եսայ. Աղաւնունի, Միարանք եւ Այցելութեան Հայ Երուսաղէմի, 1929, էջ 85-86:

1725, կը նորոգէ Յովսէփի Վանքը եւ կը շինէ Ս. Նիկողայոս Եկեղեցին. — Յուցակ Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Դ. Հատոր, 1956, էջ 242:

1725, կը նորոգուի Ս. Հրեշտակապետաց Վանքը. — Հաննէ, էջ 135, 238: Սաւ. էջ 748, 1253-4:

1726ին, Ազգին մեծաւորներուն Օդոստոս 16 թուակիր ազգու դիմումին վրայ վիղէն կը հանէ շղթան զոր կը կրէր ութ տարիէ ի վեր. — Հաննէ, էջ 135-136: Սաւ. էջ 698: Սիոն, 1950, էջ 288-289:

1726, Ս. Էջմիածին Եկեղեցիին մէջ երեք նուիրական քարերուն վրայ կը կանգնէ Ս. Սինայի սեղանը, «յիշատակ իւր եւ ամենայն ազգիս Հայոց, որք ջանացին վասն պարտազատութեան, եւ արձակման անրոյն ի պարանոցէ նորին» — Հաննէ, էջ 90, 136: Սաւ. էջ 744:

1727ին Ս. Գլխադրի մատուռը չքեղազարդ կը պայծառացնէ. — Հաննէ, էջ 85: Սաւ. էջ 744:

1727, կը նորոգէ Ս. Ծննդեան Վանքին մէջ վերնալարիկի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին. — Սաւ. էջ 745:

1727ին Ակնցի Սեղրեստրոս Ամիրան (խոճայ Սեղրոս) Պոլսէն ուխտի կու գայ Երուսաղէմ, հետը բերելով Ս. Յակոբեանց Տաճարը ծեփելու եւ բռնու արտօնագիրը: Գրիգոր պատրիարք այդ առթիւ ճարտար նկարիչ տիրացու Յովհաննէսի ձեռքով դժուած ընտիր պատկերներով կը զարդարէ տաճարին պատերը. — Հաննէ, էջ 91, 141: Սաւ. էջ 708: Գարեգին Կթղ., Հասկ Հայագիտական, 1957, էջ 26-52:

1728ին Կ'իրականանայ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան պարտքերուն ամբողջական ջնջումը. — Սիոն, 1950, էջ 289:

1728, շինել կու տայ ընդարձակ ցորենատուն մը, տասներեք լուսամուտներով. — Յուցակ, Դ. Հատոր, էջ 243:

1728, կը նորոգէ Կեդրոնի հեղեղատին կամուրջը. — Հաննէ, էջ 256: Սաւ. էջ 747:

1729ին, Շղթայակրի առաջարկով, Յոյներն ու Հայերը առանձին կը տօնեն Ս. Զատիկը ի Ս. Երուսաղէմ, որպէսզի ծաղկաւոր առթիւ նախընթաց պարագաներուն պատահած աղիտալի կռիւները տեղի չունենան դարձեալ. — Սաւ. էջ 701: Սիոն, 1950, էջ 290:

1729, Ս. Յակոբեանց Վանքին մերձակայ շատ մը տուներ դնելով կը կցէ Վանքին.— Սաւ. էջ 745, 1244, 1245, 1246:

1730ին կը շինուի Ս. Յակոբեանց Տաճարի աւագ սեղանին մարմարեայ բեմը.— Սաւ. էջ 1221:

1731ին կը շինուի Ս. Գլխադրի մատուռին սատասիեայ գեղեցիկ դուռը.— Սաւ. էջ 1222:

1732ին կը շինուի Ս. Թէոդորոս Եկեղեցւոյ գեղեցիկ խաչկալը.— Սաւ. էջ 1232:

1733ին կը շինուի Ս. Էջմիածնի գեղարուեստական խաչկալը.— Սաւ. էջ 710:

1733, կը շինուի Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցիին ոսկեզօծ խաչկալը.— Սաւ. էջ 1252:

1733 Յունիս 11ին կը կորսնցնէ իր անձնուէր եւ հաւատարիմ փոխանորդը՝ Երուսաղէմացի Հաննէ Վարդապետը.— Սաւ. էջ 711-712: Յուլյակ Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Բ. Հատոր, 1967, էջ 148:

1734ին կը նորոգէ Ս. Փրկչի Եկեղեցին.— Սաւ. էջ 1256:

1735ին կը կառուցանէ քանի մը սենեակներ. կը նորոգէ տնտեսատունը եւ կը շինէ նոր ջրհոր.— Սաւ. էջ 745, 1242:

1736 Մայիս 6ին Երուսաղէմէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կ. Պոլիս. նպատակն էր Ս. Աթոռոյ Հրովարտակները նորոգել տալ եւ Հայոց իրաւունքները վերահաստատել.— Սիօն, 1866, էջ 123, 185: Սաւ. էջ 719h.:

1736, Յունիս 23ին կը հասնի Կ. Պոլիս, յոյժ տառապալից ճամբորդութենէ յետոյ.— Սիօն, 1866, էջ 126, 185:

1737ին Կ. Պոլսէն բազմաթիւ նամակներ կը գրէ Երուսաղէմ՝ գործակալ վարդապետներուն.— Տպ. Սիօն, 1973:

1738, Ապրիլ 2ին Ս. Զատիկը կը տօնէ Պոլիս, Ս. Գէորգ Եկեղեցին.— Սիօն, 1866, էջ 184:

1738, Օգոստոս 22, Սկիւտարի Երուսաղէմատունը կ'ընդարձակէ եւ մատուռ մըն ալ կ'օծէ յանուն Զեքեղեան Ս. Յակոբի.— Շողակաթ, էջ 67:

1739, Յունիս 5, Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը հանրադրութիւն մը կը գրէ Կ. Պոլիս, խնդրելով որ իր Աթոռը դարձնեն Շղթայակիր Պատրիարքը.— Սաւ. էջ 732:

1739, Յունիս 3ին Եղիա Վրդ. Կեսարացի կը գրէ Թէ, բացի Եկեղեցիներէն, 260 խուցեր ծեփած, ճերմկցուցած է Վանքին մէջ, ուր թիզ մը տեղ չէ մնացած որուն դպած չըլլայ շինարար վարպետներուն ձեռքը, Շղթայակիր Պատրիարքի հրամանով.— Յուլյակ Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ա. Հատոր, 1966, էջ 464-5:

1739, Դեկտեմբեր 23ին Շղթայակիր կը յաջողի ստանալ նորոգուած Հրովարտակը.— Սաւ. էջ 730: Սիօն, 1866, էջ 186:

1740, Օգոստոս 25ին Ստամպուլէն նաւով ճամբայ կ'ելլէ վերադառնալու Երուսաղէմ.— Սիօն, 1866, էջ 187: Սաւ. էջ 732:

1740, Սեպտեմբեր 7ին կը հասնի Յոսպէի նաւահանգիստը վտանգալի նաւարկութենէ մը յետոյ.— Սիօն, 1866, էջ 188:

1740, Սեպտեմբեր 15ին կը վերադառնայ Երուսաղէմ. կը գրէ իր ուղեւորութեան նկարագրութիւնը.— Տպ. Սիօն, 1866, էջ 122, 141, 184:

1741 Փետրուար 12ին կը կորսնցնէ իր Կ. Պոլսոյ փոխանորդը եւ թանկադին գործակիցը՝ Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքը.— Սաւ. էջ 737: Շողակաթ, էջ 68:

1741, կը նորոգուի Ս. Յակոբեանց Վանքին սեղանատունը.— Սաւ. էջ 1242: Տրդատ Վրդ. Պաւեան, Սուրբ Երկիր, 1892, Կ. Պոլիս, էջ 134:

1742, կը նորոգուի Ս. Էջմիածին Եկեղեցին.— Սաւ. էջ 1227-8:

1742, Հոկտեմբեր 26ին նամակ մը կը գրէ Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանին, Ս. Յարութեան մէջ պատահած ոտնձգութեանց առնչութեամբ.— Ժամ. Պատմ. Ս. Երեսնադէմի, Բ. Հատոր, էջ 69-72:

1742, Դեկտեմբեր 10ին բողոքագիր մը կը գրէ Գաղղիոյ Լուդովիկոս թագաւորին.— Տես Պատմ. Երեսնադէմի, Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանց, 1872, էջ 868-872: Ձեռ. Ս. Յ. Թիւ 2013:

1743, կը նորոգուի Վանքին արեւմտեան ճակատը. կը շինուի չքեղ աւաղ դուռը, եւ Դարպասատունը՝ սեղանատան վրայ.— Սաւ. էջ 746:

1744, Այլակերպութեան Տօնին իր սրտագրաւ քարոզով Շղթայակիր զղջումի կը բերէ այն հայերը որոնք պախարակելի չահասիրութեամբ դաւանափոխ կը դառնային.— Սաւ. էջ 739:

1744, կը շինուին Ս. Յակոբեանց Տաճարի դասերուն երկաթէ զեղակերտ վանդակները.— Սաւ. էջ 711:

1745, Հոկտեմբեր 3ին բողոքագիր մը կը գրէ Արքունի Դրան, տեղացի այլազգիներու անիրաւ արարքներուն դէմ.— Սաւ. էջ 740:

1748, Յուլիս 28ին Կոնդակ մը կ'ուղղէ Դամասկոսի հայերուն, յիշեցնելով թէ Ս. Աթոռի սեպհականութիւնն են Դամասկոսի Հոգեւորն ու Եկեղեցին.— Սաւ. էջ 738:

1748, Նոյեմբեր 15ին կը գրէ կարեւոր Կոնդակ մը.— Տես Շողակաթ, էջ 69-74:

1749, Փետրուար 12ին Շղթայակիր Պատրիարքը կը վախճանի Երուսաղէմի մէջ, եւ կը թաղուի Ս. Փրկչի դաւիթը.— Սաւ. էջ 740: Միաբանք, էջ 85:

Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը սիրով եւ երախտագիտութեամբ կը յիշատակէ Սրբակրօն Հայրապետին փառապանծ անունը ամէն օր, Տնօրինական Սրբավայրերու մէջ, ի Ժամ Ս. Պատարագի:

Ն. ԱՐՔԵՊՍ. ԵՈՎԼԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ

ՀՆԱԳՈՅՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ժողովուրդների պատմությունն էական նշանակություն ունի նրանց քաղաքակրթության և մշակույթի զարգացման արտայայտությունը: Պատմության թատերաբեմից եկած ու անցած ժողովուրդներն այսօր առկա յաճախ յիշում են ոչ այնքան իրենց ռազմական հզորություններն ու բանակների մեծությունները, որքան մարդկության մտքին ու հոգեւոր զարգացման մատուցած իրենց ծառայությունները: Ընդհատ է, երբեմն, որ բանակների ու վարչական կուռ կազմակերպությունների շնորհիւ անցեալում մի շարք ժողովուրդներ կարողացել են հասնել մեծամեծ յաջողությունների: Բայց դրանք եղել են միայնակ և ոչ չեն կարողացել երաշխավորել նույն ժողովուրդների յաւերժացումը: Նշանակում է, որ երբեմն, որ ժողովուրդների ներքին կենսունակութեան ցուցանիշը ոչ այնքան քանակական ուժի առաւելութեան մէջ է, որքան նրա սրտիկի՝ ստեղծագործական կարողությունների մէջ: Այս է մեզ ապացուցել պատմության փորձառությունը: Ով չգիտէ, որ հին Արեւելքի պատմության մի շարք մեծանուն ազգեր ու պետություններ պատմության ասպարէզից ի սպաս անհետացել են այսօր, եւ նրանց ունեցած ռազմական ուժն ու բանակների հզորությունը չեն կարողացել նրանց փրկել անդարձ կորստից: Բայց ինչ-որ դարձեալ նրանցից մնում է իբրեւ նրանց գոյության հետք, որ արժանի լինէր յիշատակութեան, ապահովարար նրանց կատարած աւերածությունները եւ մարդկային զանգուածների խնեւային խողխողումները չեն, որ պատմության սեւ ճակատագիրը յօրինեցին, այլ դարձեալ քաղաքակրթության (civilisation) ու մշակութային (culture) այն յիշատակարժան ժառանգությունները, որոնք իբրեւ ստեղծագործական կեանքի աւանդներ, եկել ու թափանցել են ազգերի քաղաքակրթության մէջ եւ նպաստել նրա առաջընթացին:

Այսպիսով, ուսումնասիրել որեւէ ժողովրդի պատմություն, նշանակում է առաւելապէս իմանալ նրա քաղաքակրթության պատմությունը, նրա մտքի նուաճումները, նրա հոգեւոր կեանքի արտադրությունները: Այդ ամէնը միասնարար արտացոլում են նրա ռզմ. դիմանկարը: Բայց սա չի նշանակում, որ քաղաքականության պատմությունը (կառավարական կարգեր, միջպետական յարաբերություններ, ներքին հասարակական հակասություններ, դասակարգային պայքարներ, արտաքին պատերազմներ եւ այլն) անջատ ու մեկուսի է տուել քաղաքակրթության անմիջական ոլորտից: Ընդհակառակը, քաղաքակրթությունը մեծապէս ենթակայ է քաղաքականության ազդեցութեան եւ

առաջինի բախտը որոշապէս կախուած է երկրորդի հանգամանքներից եւ հարկատու է դրանց :

Քաղաքականութիւն ընդհանուր իմաստով, որպէս մի ժողովրդի ըստեղծագործութիւն, զոյութիւն չունի : Զկա՛յ միատարր ու միանոյն քաղաքակրթութիւն : Ժողովուրդների կեանքը միահիւստեաւ է, եւ նրանք օգտուում են միմեանց զարգացումից : Ամէն մի ժողովրդի ազգային քաղաքակրթութեան հիմքում ընկած են ուրիշ ժողովուրդների քաղաքակրթութիւնից փոխառեալ տարրեր : Այդ փոխառութիւնների հիման վրայ ստեղծւում ու զարգանում են ւեփականն ու ինքնուրոյնը եւ տալիս նոր որակ : Այսպիսով, իւրաքանչիւր ազգային քաղաքակրթութիւն պայմանաւորուած է շրջապատող ազգերի եւ կամ մօտիկ ու հեռւոր ժողովուրդների հետ մշակուած ցարաբերութիւններից ու փոխադարձ ներգործութիւններից : Այդ փոխանցիկ ազդեցութիւնները կարող են տեղի ունենալ եւ ուղղակի ճանապարհով եւ միջնորդուած եղանակով եւ կամ խաչաւորմամբ :

Եթէ քաղաքակրթութեան զարգացման ընթացքը նմանեցնենք մի գետի, ապա՝ կը տեսնենք, որ նա իր մէջ ընդունում է տարրեր գետերից թափւող հոսանքներ եւ իր ուղղութեան ընթացքում ճիւղաւորումներ է տալիս ու ստանում չարունակ :

Յայտնի է, որ հին աշխարհում քաղաքակրթութիւն տարածող կենտրոնները եղան Քաղզէաստանը (Բաբելոն), Եգիպտոսը, Պարսկաստանը, Յունաստանը եւ Հռոմը, որոնց քաղաքակրթութեան ընդհանուր արդիւնքների մէջ նկատելի են որքան ուրոյն առանձնայատկութիւններ, նոյնքան եւ փոխադարձ ներգործութիւններ : Բայց Հին Աշխարհի քաղաքակրթութեան սկզբնաւորումը աւելի հեռու է գնում, մինչեւ Հնդկաստան ու Չինաստան աշխարհները, որ մեր թուարկութիւնից 5000 տարի առաջ արդէն ունէին ծաղկած մի քաղաքակրթութիւն, որ վաճառականական ու առեւտրական յարաբերութիւնների շրջնորհւ տարածուեց աշխարհի այլ եւ այլ կողմերում : Այնուհետեւ, իրենց հերթին երեւան են դալիս Բաբելոնը, Եգիպտոսը, Ասորեստանը, Պարսկաստանը՝ իրրեւ Արեւելքի հնագոյն քաղաքակրթութեան կենտրոններ, որոնցից պիտի առաջանային Յունաստանն ու Հռոմը :

Դեռեւս —ասում է գիտնական Վելս (Wells)— չգիտենք, թէ քաղաքակրթութեան առաջին քայլերը Միջագետքում տեղի ունեցան, թէ Եգիպտոսում : Ամենայն հաւանականութեամբ կարող է երկար ժամանակուայ ընթացքում մի քաղաքակրթութիւն ծագում առած լինել Միջագետքում, առանց որեւէ կապ ու յարաբերութիւն ունենալու այն քաղաքակրթութեան հետ, որ զուգահեռաբար առաջադիմում էր Եգիպտոսում : Եւ նոյնպէս կարող է պատահել, որ այս երկու քաղաքակրթութիւններն էլ ունեցել են մի ընդհանուր օրրան Միջերկրականի, Կարմիր ծովի եւ կամ հարաւային Արաբիայի մի որեւէ տեղում* :

Բայց այս երկու հնագոյն քաղաքակրթութիւնների միջեւ չեւտում են այն տարբերութիւնները, որ Միջագետքում առաջացած քաղաքակրթութիւնը աւելի գործնական ու իրապաշտ հետաքրքրութիւնների արտայայտութիւն էր, աւելի աշխարհային խնդիրներով էր զբաղուած, մինչդեռ նկատուում է, որ Եգիպտացիները զարգացել են վերացական միտքիական մտածողութեան մէջ ու տարուել հանդերձեալ կեանքի հարցերով : Հետեւաբար՝ մէկը զարգա-

* H. G. Wells, Esquisse de l'Histoire universelle, p. 72-73 :

ցրել է դործնական գիտութիւններ՝ արհեստներ, առեւտուր, աշխատանքային գործիքներ եւ այլն, իսկ միւսը՝ փիլիսոփայական, բարոյական ու տեսական խնդիրներ։ Այնուհետեւ, երեւան են գալիս Ասորեստանցիները, որոնք ի տարբերութիւն նախորդներին, աչքի են ընկնում գինուորական ու ռազմական ուժի մէջ։ Եւ ահա Բաբելական ու Եգիպտական քաղաքակրթութիւնները միաստանւում են իրար, որոնց հետ, աւելի յետոյ, չիւսում են Հիւքսոսներ, Սիրիացիներ, Հրեաներ եւ Փիւնիկեցիներ ու միաձուլւում մէկ քաղաքակրթութեան մէջ։ Այդ քաղաքակրթութեան տարածման մէջ մեծ դեր են կատարում Փիւնիկեցի ծովագնաց առեւտրականներ, որոնք Միջերկրականի ափերին սփռուած ծովա-ժողովուրդներին տանում ու հաղորդում են Արեւելքի գիտութիւնն ու արւեստները։ Արեւելքի քաղաքակրթութեան նուաճումները, ահա, այդ երկրներէ միջոցով էլ անցնում են Յունական գաղութներ եւ ապա՝ Յունաստան։ Այնուհետեւ գալիս է Պարսկաստանը, տարածւում Եգիպտոսից մինչեւ Փոքր Ասիայի երկրները ու մինչեւ հեռաւոր Հնդկաստան եւ իր աշխարհակալութեան տակ միացնում տարբեր աշխարհամասեր ու երկրներ եւ միաձուլում նրանց քաղաքակրթութեան նուաճումները։ Պարսկական թագաւորները իրենց գրաւած երկրների գիտութեան ու արուեստի լաւագոյն տարրերը բերում էին իրենց արքունիքը եւ օգտագործում իրենց քաղաքականութեան ազդեցութեան տարածման համար։

Այսպիսով, իւրաքանչիւր ժողովուրդը զարգացման ինչպիսի մակարդակի վրայ էլ կանգնած է եղել, միշտ ձգտել է ունենալ իր ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւնն ու մշակոյթը։ Իսկ եթէ անգործ է եղել ստեղծելու իր սեփականը՝ ապա այն փոխ է առել եւ կամ սովորել ուրիշներից։ Որովհետեւ, ստեղծել քաղաքակրթութիւն, նշանակում է ինքնուրոյն դառնալ, հզօրանալ ու ձեռք բերել իր կործանարար հպատակութիւնից։ Նշանակում է՝ ազատագրուել ու անկախանալ, պատենչուել ձուլման ու այլասերումի վտանգների դէմ։ Հետեւաբար նշանակում է, վերջապէս ձեռք բերել իր անկախութիւնը ու կարողանալ իր ինքնուրոյն քաղաքակրթութեան նկատմամբ։

Ամէն մի ժողովուրդի քաղաքակրթութիւն, նրա ապրելու եւ ստեղծագործելու ընդունակութեան չափանիշն է։ Հետեւաբար, այդ ընդունակութիւններից, համեմատական չափակցութեամբ՝ նուազ օժտուածներն են, որ վախենալով ապրելու պայքարից եւ յենուելով իրենց թուական գերակշռութեան ու քանակական առաւելութեան բիրտ ուժի վրայ՝ ոչնչացնում են միւսներին։ Ահա թէ ինչո՞ւ 20րդ դարը, որ համարւում է աշխարհի ու մարդկութեան ամենաքաղաքակիրթ ժամանակը, իր ծոցում յղացաւ ամենաճիւղալի ռմբադրածութիւնը՝ ցեղասպանութիւնը։ Բայց ցեղասպանութիւնը քաղաքակիրթ ժամանակներում, ըստ էութեան ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ՝ քաղաքակրթութեան մրցադաշտում անգործների սարսափը հզօր ախոյեանից, ստեղծագործելու եւ արդաստուրելու ապիկարութեան խուլ նախանձը՝ զարգանալու ու առաջադիմելու բեղուն կարողութիւնների հանդէպ, եւ վերջապէս՝ կեանքի պայքարում մահապարտների քէնն ու ատելութիւնը՝ ապրելու խանգաւառութեամբ տուգորուածների նկատմամբ։

Ահա, Հայ ժողովուրդի կեանքը սկզբից եւեթ քաղաքակրթութեան ջահերի մի գեղեցիկ օրինակ է եղել։ Նրա արժէքը համաշխարհային մասշտապների յարաբերական մեծութեամբ չի որոշւում, թէեւ անցեալի դարաշրջաններում մեծագոյնների կողքին նա կանգնած է եղել հաւասարապէս։ Այս իմաստով, ուշադրաւ է Բեմպրիճի համալսարանի մարդաբանութեան ու հնագիտութեան ուսուցչապետ Պրոֆ. Հետտընի յայտարարութիւնը, երբ ասում է. «Հա-

յերը հպարտ զգալու որքան իրաւունք ունեն, եթէ իմանան, թէ ինչ փառաւոր անցեալ են ունեցել, բայց չդիտեն դժբախտաբար: Եւ իրօք, աշխարհի այն բոլոր նշանաւոր մարդիկ, որոնք առիթ են ունեցել խօսելու կամ արտայայտուելու Հայ ժողովրդի մասին, առաւելագէտ չեն եղել ևն նրա քաղաքակրթութեան ընդունակութիւնները: Իսկ եթէ Հայ ժողովուրդը իր կամքից անկախ պատմական ու քաղաքական դժբախտ հանգամանքների բերումով չի կարողացել լիապէս արգասաւորել իր կարողութիւնները ու համաշխարհային տարողութեամբ նուաճումներ արձանագրել, ապա՝ միշտ էլ գտնուել է քաղաքակրթ ժողովուրդների առաջաւոր շարքերում:

Այս իմաստով, ուսումնասիրել Հայ ժողովրդին քաղաքակրթութիւնը, նշանակում է որոշ տեսակէտից ուսումնասիրել առաջաւոր Ասիայի եւ կովկասեան ժողովուրդների պատմութիւնը: Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով Ասիայի ու Եւրոպայի ճանապարհների վրայ կանգնած՝ պատմական բոլոր ժամանակներում քաղաքակրթութեան մեծագոյն սկզբունքների՝ Հայրենիքի անկախութեան, ժողովուրդների ազատութեան ու մարդկային խաղաղ յարաբերութիւնների ու դոյաւկցութեան կենտրոնն հանդիսացաւ: Իսկ Հայերը բնականից՝ ժիր ու ճարպիկ ժողովուրդ՝ աշխատասիրութեամբ ու գործարարութեամբ կարողացան հնազոյն դարերում իրենց առջեւ բաց անել առեւտրական հեռաւոր ճանապարհներ ու մրցակցութեան մէջ մտնել Փիւնիկցիների, Ասորեստանցիների, Քաղդէացիների եւ Հրեաների հետ: Եւ ապա՝ Ասիայի ու Եւրոպայի յարաբերութիւնների միջնորդներ հանդիսացան:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեր թուարկութիւնից առաջ Պարթեւ-Հռոմ կատաղի մրցակցութիւնների ժամանակաշրջաններին, ապա նրանցից իւրաքանչիւրը հաշուի էր նստում Հայաստանի հետ: Որովհետեւ յաղթանակը չառնւում էր նա, ով կարողանում էր Հայաստանն ունենալ իր կողմը:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը մի փորձ է (essai) Հայ ընթերցողին ներկայացնելու Հայաստանի քաղաքակրթութեան նախապատմութիւնը: Հայ ժողովուրդը որպէս Արեւելքի հնագոյն ժողովուրդներից մէկը, ապրելով իր ժամանակաշրջանի մեծագոյն տէրութիւնների կողքին եւ յարաբերուելով նրանց հետ՝ միաժամանակ ստեղծել է նաեւ իր սեփական քաղաքակրթութիւնը եւ ունեցել մշակութային ինքնուրոյն կեանք:

Այս ուսումնասիրութեան նպատակն է, ի հարկէ, տալ մեր նախահայրենիքի քաղաքակրթութեան պատմութիւնը: Բայց դա հնարաւոր չէ առանց հաշուի առնելու մեր երկրի ցեղագրական, ազգաբանական, պետական ու քաղաքական պատմութիւնը: Այս տեսակէտից ազգաբանական ու ցեղագրական պատմութիւնը օգտագործւում է որպէս զետիմ կամ ենթահող քաղաքակրթութեան պատմութեան:

Այս առիթով անհրաժեշտ ենք համարել մեր գործն սկսել Հայկական բարձրաւանդակի առաւել հնազոյն ցեղերի ուսումնասիրութեամբ, որ նախորդել են Նայիրի-Ուրարտական ցեղերին: Այդ առիթով հարկ է եղել այդ նախապատմական ժամանակաշրջանի մասին յայտնուած բազմաթիւ խառնակ ու խառնափնդոր կարծիքների, իրարամբեժ ու հակասական տեսութիւնների մէջ փնտռել ու գտնել առաւել ճշմարիտ ու հաւանական թուացող տեսակէտները, ընտրել ու զատորոշել առաւել համոզկեր փաստերը, ըստ հնարաւորին ճշգրտելու համար առաջաւոր Ասիայում ապրող բազմաթիւ ու այլազան ցեղերի մէջ

Հայկական բարձրաւանդակում ապրող ցեղերին ու նախաքնիկներին ու պարզել նրանց կապն ու առնչութիւնները շրջապատող ցեղերի ու ժողովուրդների հետ :

Հայկական բարձրաւանդակի նախապատմական բնակիչներին ու ցեղերին մասին յայտնուած բազմաթիւ հեղինակաւոր կարծիքների մէջ մենք համաձայն չենք, օրինակի համար, նախա-Հայաստանի հիմնական բնակիչները ընդունելու Սուրարիներին, Հուրրիներին կամ Պարրի-Միտանիներին կամ աւելի ճիշտ՝ նրանց համարելու բնակչութեան գերակշիռ տարրեր : Մենք հակուած ենք նրանց ընդունելու Հայաստանում ապրող գաղութներ կամ Հայաստանի բնակչութեան բաղկացուցիչ մասեր, որ պատմութեան տարրեր ժամանակներում երեւացել ու ապրել են Հայաստանի տարրեր երկրամասերի ու սահմանամերձ գոտիներին վրայ, բայց ոչ ամբողջութեամբ հայկական լեռնաշխարհում : Այսպիսով, մեզ աւելի հաւանական ու համոզեցուցիչ թուացող փաստը եղել է այն, որ նախա-Հայաստանի բնակչութիւնը մեծ մասամբ կազմուած է եղել Հիթիթներից (Պեթերից, Պաթերից, Հաթերից), եւ կամ այդ Հիթիթական ցեղերի ճիւղերն են եղել նախապատմական Հայաստանի հիմնական բնակչութիւնը կամ ժողովրդախաւը : Եւ հետեւաբար՝ հետազայում, Նայիրի-Ուրարտական ցեղերը ո՛չ թէ Սուրարիական կամ Պարրի-Միտանիական ցեղերի ժառանգորդներն են եղել, այլ ուղղակի Հիթիթական (կամ Հաթեան) ցեղերի հետնորդներ, որ իրենց նշանաւոր նախնիների հետ կապուած են մարդարանական, ցեղագրական նմանութիւններով, ինչպէս նաեւ՝ քաղաքակրթութեան ու մշակութային ժառանգութիւնների տուեալներով :

Հայկական բարձրաւանդակը, ուր տարածուած էր Հիթիթական աշխարհի արեւմտեան թեւը իբրեւ նրա մերձաւորագոյն երկրամասը, հիմնական բնակչութեան գերակշիռ խաւը կազմում էին Հիթիթները, որոնց համեմատութեամբ երկրորդ հազարամեակում Սուրարիները եւ այսպէս՝ նրանցից յետոյ Պարրի-Միտանիները, որոնք թէեւ մտնում ու բնակչութիւն են հաստատում Հայաստանի որոշ երկրամասերում, բայց հիմնական բնակչութեան տեսակետից դառնում են գաղութներ ու գաղութավայրեր : Այսպիսով, մենք Պրոֆ. Պաշտարեանի եւ նրա հետեւորդների պատմական տեսութեան ճիշտ հակառակ ծայրից ենք գալիս : Հիթիթներին ընդունում ենք ոչ թէ «Նախա-Հայաստանի բնակչութեան բաղկացուցիչ մաս», այլ ընդհակառակը, Սուրարիներին ու Պարրի-Միտանիներին ենք համարում Հայաստանի բնակչութեան բաղկացուցիչ մաս, հիմնական բնակչութեան իրաւունքը զիջելով Հիթիթներին :

Ուր կարող էր հասնել հաշիւը, եթէ Հայաստան մտածելու ամէն մի ալլաժին ցեղ կամ ժողովուրդ, որ յաճախ իշխանութիւն էլ է հաստատած եղել, Հայաստանի վրայ բազմէր հիմնական բնակիչ կամ բնիկ ժողովրդի հանդուսանքով : Դարերի ընթացքում մտել է Պարսիկը, Արարը, Սելճուկը, Թաթարը, Թուրքը եւ այլն, հաստատուել ու երկար ժամանակ իշխանութիւն էլ է հիմնել եւ իր օտար անունով էլ մկրտել է հայկական դաւառներն ու գիւղերը, եւ որոնք մինչեւ վերջին ժամանակներս էլ գործածութեան մէջ էին, որպէս «հին ոգր մեր ականջին», որպէս «վէրքեր մեր պատմութեան» եւ կամ որպէս «մի հնարուխ ծաղր ու ծանակ», ինչպէս կ'ասէր բանաստեղծը, թուարկելով «Ուլիխանյու», «Ղոնաղ զոան», «Մոլա Մուսա», «Ծլօ խան», «Տաւշան զչլաղ», «Քաւթաուլի» որպէս տխուր վկաններ մեր տխուր անցեալից : Բայց ո՛չ ոք չի կարող մտքից անցկացնել, որ Հայաստանի բնիկներ կամ հիմնական բնակիչներ են եղել այդ օտար անունների օտար տէրերը : Օրինակի շրջանակը աւելի սեղմելով՝ միեւնոյն երևոյթը տարածուած ենք գտնում քաղաքների վրայ, երբ յա-

ճախ մի քաղաքում տարրեր թաղեր կամ թաղամասեր կոչուում են իրենց տե-
նակաւորուած տարրեր բնակչութեան անդէններով, ինչպէս օրինակ՝ «Թուրքի
թաղ», «Հրեաների թաղ», «Ասորիների թաղ», եւ այլն, եւ այլն: Նոյնպէս մի-
եւնոյն երեւոյթը կայ եւ այսօր: Թիֆլիսում, Բաքում, Սեւ Ծովի տրեւեւեան
տփերում բազմաթիւ Հայ վերաբնակիչներ կան: Նոյնպէս եւ Ֆրանսիացի ժո-
ղովրդից հսկայական թուի հասնող բնակչութիւն ունի Ալժիրը, Կանադան, ուր
նրանք ապրում են իրենց ազգային սովորութիւններով, անուններով, կրօնքով
ու ծէսերով եւ ունեն իրենց ազգային անուններով՝ կնքած թաղեր եւ նոյնիսկ
քաղաքներ: Բայց ոչ ոք ի հարկէ, Ֆրանսիացիներին չի կարող այդ երկրի բո-
նիկներ համարել:

Ճիշտ միեւնոյն յարաբերութեամբ էլ նախ-Ասիայի Սուրարիներն ու-
նէին իրենց մայր հայրենիքն ու պետական կենտրոնատեղին, ինչպէս տեսանք:
Բայց դրանցից դուրս իրենց ենթակայ երկրները համարւում են ազդեցութեան
չբնականներ եւ կամ գաղութներ, ուր տարածուելով բնակութիւն են հաստա-
տել: Նմանապէս Հուրրիները կամ Խարրի-Միտանիները հաստատուելով Սու-
րարի երկրի ու պետութեան վրայ, հիմնում են իրենց պետութիւնը, իրենց զե-
րիշխանութեան տակ առնելով նախորդներին՝ ենթարկուած երկրամասերն ու
սահմանները: Նրանք իրենց բուն բնակավայրէն դուրս, ինչպէս Արմենիա-
յում, այնպէս եւ այլուր, ապրել են որպէս գրաւեցիկներ, գրաւից եկած գաղութ-
ներ մինչեւ իրենց իշխանութեան կործանումը, երբ իրենք էլ իրենց հերթին
գրկուելով տիրապետող դիրքերից՝ հետագայում ձուլւում ու խառնւում են
տեղի բնակչութեան հետ, պատմութեան աւանդելով իրրեւ իրենց գոյութեան
հետքեր՝ աշխարհագրական տեղանուններ, նախարարական տներ, լեզուական
բառամթերք եւ այլն: Նրանք աւելի յաճախ առաջանում են փոխադարձ չփում-
ներից ու յարաբերութիւններից, քան թէ գերիշխող դիրքերի ազդեցութիւնից:

Միւս կողմից՝ «Հայաստայի» եւ «Հայասացիների» հարցը չափազանց
մշուշապատ ու անորոշ խնդիր ենք համարում: Այս ուղղութեամբ պատմա-
գիրների թափած քանքերը խիստ գնահատելի համարելով հանդերձ՝ դեռեւս
դանում ենք, որ համոզեցուցիչ չեն: Այս առթիւ պատմական տուեայները
թոյլ ու մակերեսային են եւ մեծ մասամբ՝ հակասական: Մանաւանդ, երբ աշ-
խատում են «Հայ» եւ «Հայաստան» անունը բխեցնել «Հայասա» բառից, որ
դալիս ու կորչում է հակասութիւնների փակուղիում: Մեր կարծիքով, առ այ-
ժրմ ամենահաւաստի աղբիւրը այդ բառի ստուգաբանութեան համար մնում է
հնդեւրոպական Արմէնների լեզուն:

Ամէն մի գրական երկ կամ ուսումնասիրութիւն արդիւնք է մասնա-
ւոր սիրոյ ու ոգևորութեան: Ամէն մի մարդ պարտաւոր է սիրել իր ժողո-
վուրդը, իմանալ ու ճանաչել ինչպէս նրա ներկան, այնպէս եւ անցեալը: Բայց
դիտական գործը պահանջում է նաեւ ճշմարտասիրութիւն, փաստերի անկողմ-
նակալ քննութիւն ու դէպքերի անաչառ դատաւարութիւն: Ու մենք էլ համոզ-
ւած լինելով Ֆրանսիացի պատմաբան Ֆուստել դը Գուլանի հետ՝ կը կըրկ-
նենք նրա դատողութիւնը՝

«Պատմութիւնը գիտութիւն է,

Հայրենասիրութիւնը՝ առաքինութիւն:

Այս երկուսը պէտք է չփոթել իրար հետ»:

ԳԷՈՐԳ ԼԱՏԻՏԵԱՆ

(Շար. 1)

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԳԼԵՐԵՆ

Հայ պատմագրութիւնը իր փաստագրական եւ ճանաչողական բացառիկ նշանակութեան շնորհիւ վաղուց է գիտական հետաքրքրութեան արժանացել ոչ միայն Հայ իրականութեան մէջ: Օտար հայագէտների հետազոտական աշխատանքները իրենց բազմազան բնոյթով, ծաւալով ու գիտական յազկեւածութեամբ անպայման լուրջ ներդրում են բնդհանրապէս Հայագիտութեան եւ մասնաւորաբար Հայ պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ասպարէզում: Հայ բոլոր ակնաւոր պատմիչների երկերը թարգմանուած են երբեմն մի քանի օտար լեզուների եւ արժանացած պատմա-բանասիրական, ազդիւրադիտական, քննադատական եւ լեզուագիտական քննութեան: Ոչ միայն Հայագիտութեան, այլեւ արեւելագիտութեան տեսանկիւնից բարձր է գնահատուած դրանց խոշոր նպաստը մանաւանդ Հայաստանի եւ հարեւան երկրների պատմա-քաղաքական, իրաւական եւ մշակութային կեանքի ուսումնասիրութեան համար:

Այս առումով Ռոբերտ Թոմսոնի Հայագիտական գործունէութիւնը եւրոպացի հայագէտների աշխատանքների բնական շարունակութիւնն է, եւ, բարեբախտաբար, ոչ միայն բնոյթով ու նպատակով, այլ խորքով ու տարողութեամբ: Նա բոլորովին էլ նոր անուն չէ: Տարիներից ի վեր Հայագիտութիւն է ուսուցանուած Հարվըրտի Համալսարանում, գիտական սերտ յարաբերութիւններ է պահպանում Հայաստանի Համապատասխան գիտնականների հետ, քանիցս այցելել է Հայաստան, անշուշտ, գիտական նկատառումներով: Այսօր էլ կարող իր բարեբար դերը չկատարել:

Ռ. Թոմսոնի առաջին Հայագիտական համեմատաբար ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է Աղաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց»ին մաս կազմող «Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի» բաւականին ծաւալուն բնագրին, նրա պատմա-բանասիրական քննութեանն ու անգլերէն թարգմանութեանը¹: Աւելի քան երկու հարիւր մեծագիր էջերից բաղկացած սոյն հետազոտութիւնը անկասկած գիտական լուրջ գնահատանքի է արժանի յստակ ու ճշորիւ թարգմանութեան, ջրտնաջան եւ հմտալից աշխատանքի արդիւնք՝ բնագրի ներածութեան, բազմաթիւ գիտական ծանոթագրութիւնների ու բացատրութիւնների համար: Նշուած բնագրի անգլերէն թարգմանութիւնը ներ-

¹ The Teaching of Saint Gregory, an early Armenian catechism, translation and commentary by Robert W. Thomson, Harvard University press, Cambridge, Massachusetts, 1970.

Ռ. Թոմսոնի գրչին է պատկանում նաև գրաքաթի մի ֆերականութիւն՝ An introduction to classical Armenian (Delmar — New York, 1975), որի մասնագիտական ֆեմուրիւնը կը բողոմֆ լեզուաբաններին:

կայացուած է հատուած առ հատուած եւ անմիջապէս տրուած են իւրաքանչիւր հատուածին առնչուող անհրաժեշտ պարզարանումները, աղբիւրադիտական երբեմն նոր ճշգրտած յղումները, կարեւոր բառերի ու բառակապակցութիւնների կրօնա-աստուածաբանական, դասնորանական, բնագրադիտական եւ լեզուադիտական «լուծմունք»ները: Անտարակոյս դրական նշանակալից իրողութիւն է, որ նման մանրասնդիր հետազոտական քննութեամբ անդլիխիստ ընթերցողին առաջին անգամ ներկայացուած է Հայ եւ արեւելեան քրիստոնէական գրականութեան վաղ Միջնադարի ուշագրաւ բեկորներից մէկը՝ այսքան օգտակար դիտական միջոցներով: Կրօնագիտական եւ աղբիւրադիտական լրացուցիչ բացայայտումներն ու աղբիւրադիտական ճշգրտումները բարենպաստ ծառայութիւններ են մատուցում նաեւ նեղ մասնագէտներին:

Մակայն, անտարակոյս, հայադիտական աւելի լուրջ եւ աւելի լիարժէք ուսումնասիրութիւն է Ռ. Թոմսոնի երկրորդ ծաւալուն աշխատութիւնը՝ Աղաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց»ի անգլերէն առաջին թարգմանութիւնը՝ դարձեալ ընդարձակ ներածականով եւ հարստ ծանօթագրութիւններով հանդերձ: Հայերէն բնագրի զուգահեռ հրատարակութիւնը աւելի է հարստացնում նրա նշանակութիւնը իրեւ դիտական եւ մատենագրական կարեւոր իրադործումի:

Շատ որոշակի նպատակադրութեամբ կատարուած սոյն հետազոտական աշխատանքը իր լրման հասած է գրեթէ հիմնովին, այն է՝ տալ բնագրի առաջին անգլերէն թարգմանութիւնը սկզբնագրութեան լուսարանութեամբ, քննել տարբեր թարգմանութիւնների (յունարէն, արաբերէն) առնչութիւններն ու տարբերութիւնները հայերէն պահպանուած բնագրի համեմատութեամբ, վերստին, երբեմն նոր ի նորոյ անդրադառնալ բանասիրական բաղմամբիւ մեծ ու փոքր խնդիրների, աւելի ստույգ եւ լայն կարելիութիւն ընծայել մասնաւորաբար Արեւմուտքի հայագէտներին, իրենց հետագայ դիտական դործունէութեան համար ստեղծելով աւելի եւս ընդարձակ տեսադաշտ: Հեղինակը յայտնի է, որ ի մտի ունի նաեւ ո՛չ նեղ մասնագէտներին, որպէսզի իր սոյն ուսումնասիրութիւնը օժանդակի նրանց՝ աւելի յստակ պատկերացում եւ իմացութիւն ունենալու քրիստոնէութեան ի Հայաստան մուտքի, Դ-ն-Վ. դարերում Հայաստանի բաղադրական, ազգային, կրօնական, գրական եւ մշակութային պայմանների ու երեւոյթների մասին: Այս բոլորը, բնական է, ոչ բացառապէս Աղաթանգեղոսի երկի տուեալների, այլ բաղմամբիւ յարակից խնդիրների քննութեան եւ իր կողմից տրուած պարզարանումները ու եզրայանգումները հիման վրայ: Այս տեսանկիւնից Ռ. Թոմսոնի սոյն երկասիրութեան նախաբանն ու ներածութիւնը, որոնք շուրջ հարիւր էջերից բաղկացած մի առանձին ուսումնասիրութիւն կարող են նկատուել, բաւարար կը լինեն գոհացնելու անգամ ամենախստապահանջ նեղ մասնագէտին, ի հարկէ, իրենց ընդգրկած հարցերի ու հարցադրումների սահմաններում: Եւ երբ դրանց վրայ գումարելու լինենք ծաւալով եւ կշռով ոչ նուազ ծանօթագրութիւնները, վստահ ենք, որ առաւել եւրաշխաւորուած կը լինի ընթերցողի համոզումը, թէ ինքն իրօք ձեռքի տակ ունի դիտական միանգամայն հմտալից մի երկասիրութիւն:

Առաջաբանի եւ ներածութեան մէջ առաւել ուշագրաւը հանրագումարի բերուած այն արդիւնքներն են, որոնք գոյացած են հայերէն 1909 թ. հրա-

² Agathangelos, History of the Armenians, translation and commentary by R. H. Thomson, Albany, State University of New York press, 1976.

տարակուսած քննական բնագրի եւ տարրալեզու խմբագրութիւնների մանրակրկիտ համեմատութեամբ, բնական է, նկատի ունենալով նաեւ այլոց նախընթաց նման աշխատանքները: Այս ուղղութեամբ թափուած ջանքերը իրենց անառարկելի նպաստը բերում են աւելի պարզորոշ տեսնելու յիշեալ խմբագրութիւնների ընդհանրութիւններն ու շեղումները, ինչպէս նաեւ առկայ հայերէն բնագրի կազմութեան եւ կրած փոփոխութիւնների ընթացքը: Ինչպէս յայտնի է, սոյն խմբագրութիւնների մէջ երբեմն պակասում են հատուածներ, դրուագներ, երբեմն էլ՝ ոչ նոյն մանրամասնութեամբ են դրանք տրուած: Ռ. Թումանյանը անդրադառնում է դրանց, թէկուզ ոչ միշտ առաջին անգամ լինելով, եւ օգտակար դորձ կատարում, քանի որ անգլերէն թարգմանութիւնը հայերէն բնագրի հետ ներկայացնում էր առաջին անգամ իր կողմից, ուստի, անհրաժեշտ էր, որ նման համեմատական աշխատանքի արդիւնքները երեւային:

Կարծում ենք ճիշտ է վարուել, որ համառօտակի ներկայացրել է Ագաթանգեղոսի երկի բովանդակութիւնը, մանաւանդ որ մէջ ընդ մէջ շարունակել է աշխատանք տանել նաեւ բանասիրութեան եւ աղբիւրադիտութեան տեսանկիւնից, վերծանելով յատկապէս միւս պատմիչների երկերի հետ ունեցած առնչութիւնները: Կանխենք ասել, որ այս առիթով արուած ոչ բոլոր հետեւութիւններին ու եղբակացութիւններին կարելի է համաձայնել, որոնցից մեր երկուսի մասին ակնարկ կը լինի ստորեւ:

Կարելի է չնչել Ռ. Թումանյանի հանգամանալից ծանօթութիւնը Հայ մատենագրութեան հնագոյն աղբիւրներին, որոնք այս կամ այն կերպ առնչւում են Ագաթանգեղոսի երկի բնագրին, պատմուող իրադարձութիւնների ինչինչ մանրամասներին եւ այդ կապակցութեամբ հայադիտութեան մէջ եղած քննական խօսքին: Նա աչքի առաջ ունի հայերէն եւ այլալեզու մեծ ու փոքր ուսումնասիրութիւններն անխտիր, անչուշտ, մասնաւորաբար Ագաթանգեղոսադիտութեան մէջ որոշակի վաստակ ունեցող մասնագէտներին՝ Բ. Սարգսեանի, Յ. Տաշեանի, Ն. Մառի, Գ. Տէր-Մկրտչեանի, Գ. Գարիտի, Ս. Թումանյանի, Փ. Տէր Ղեւոնդեանի հետադատութիւնները: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ հմտալից եւ քննական համարձակ վերաբերմունք է ցոյց տալիս բոլորի հանդէպ, նոյնիսկ անառարկելի համարուած որոշ եղբակացութիւնների, թէպէտեւ, մեր կարծիքով, ոչ միշտ իրաւացի:

Կուզենայինք նշել մի-երկու կէտ, որոնց վերաբերեալ, կարծում ենք, սխալ եղբակացութիւն է կացուցուած: Օրինակ, բոլորովին անհիմն եւ անտեղի փորձ է արուած մի անգամ եւս Մ. Խորենացին եւ Եղիշէն տեղաշարժելու Ե. դարէն Ը. եւ Զ. դարեր³: Ըստ այդմ էլ՝ իրր թէ Եղիշէն Փարպեցուց յետոյ է եւ նա է օգտուել վերջինիս երկից⁴: Ճիշդ է, որ Շապուհի որդին քանիցս կոչուել է Նարսէս⁵, այլ Ներսէս:

Կարծում ենք դժացուցիչ չեն որոշ հատուածների թարգմանութիւնները, այդ թւում՝ հետեւեալները.

³ Անդ, էջ XV, XCIV-XCV, 451, LXXXVII, 450:

⁴ Անդ, էջ 450:

⁵ Անդ, էջ XXXV:



ՄՅԱԿՈՐԻ

ՆՆՐԱԷՆ

* Ուր. 1 Ապրիլ. — Խ. օր Մեծ Պահոց: Առաւօտեան, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցան Մեծ Պահոց Արեւազալի վերջին, իսկ կէսօրէ ետք՝ «Սաղադական»ի ժամերգութիւնները:

* Շր. 2 Ապրիլ. — Յիշատակ յարութեան Ղազարու: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Ասպետ Արդ. Պալեան:

— Վաղուան Ծաղկազարդի տօնին առիթով, կէսօրէ ետք, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր զլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք դործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր պաշտուեցան ժամերգութիւն ու նախատօնակ՝ մեր վերնամատուռին մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական սրբաւայրերու այցելութեան հանդիսաւոր թափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Հոգչ. Տ. Հայկազուն Արդ. Մելգոնեան:

* Կիր. 3 Ապրիլ. — Ծաղկազարդ: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան եւ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնամատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Գեղարդ Արդ. Տաւուտյարեան: Ապա, Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպս. Աճէմեանի զլխաւորութեամբ կատարուեցաւ մեծահանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին եւ Պատանատեղին շուրջ, որու ընթացքին կատարուեցաւ նաեւ «Անդաստան»: Թափօրականներ ձեռքերուն ունէին ձիթենիի եւ արմաւենիի ոստեր, իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղապիւներ եւ Ասորիներ: Ժամը 1ին, Վանք դարձին, Միաբանութիւնը «Որ զխորհուրդ քո զալստեան» շարականը երգելով Հայոց թաղի մուտքէն յառաջացաւ ու բարձրացաւ Պատրիարքարան, ուր Ն. Ամեն. Պատրիարք Հայրը «Պահպանիչ»ով օրհնեց ու արձակեց ժողովուրդը:

— Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ նախ «Անդաստան», յետոյ տօնին յատուկ հոգեզմայլ շարականներով ընդմիջուած երեկոյեան ժամերգութիւն, ապա Դոնքացէի սրտագրաւ արարողութիւնը, նախադահութեամբ Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոսի: Հոգչ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան Աւագ Սեղանի բեմէն կարդաց անուանացանկը «Հոգեւոր սիրով եւ փափաքով» վարազոյր բացող տեղացի եւ ուխտաւոր բարեպաշտներուն եւ կոչ ըրաւ որ արարողութեան աւարտին ներկաները իրենց լուծանքէն բաժին հանեն Լիբանանի Ազունիէի Ազգ. բուժարանին: Այդ նպատակաւ պնակներ դրուած էին Տաճարի զոյգ մուտքերուն:

* Դշ. 5 Ապրիլ. — Աւագ Երեմիայի: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի զաւթին արեւելակողմը գտնուող Ս. Յովհաննէս Աւե-

տարանիչի մատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան: Ս. Թարգմանչաց Երկրդ. Վարժարանի ուսանողութիւնը Ս. Հաղորդութիւն ստացաւ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական սրբապայրերու այցելութեան թափօր Տաճարէն ներս, որու ընթացքին թափօրապետ Հոգշ. Տ. Ասպետ Արդ. Պալեան բացատրութիւններ տուաւ ուխտաւորներուն: Երթ ու դարձի թափօրները գլխաւորեց Հոգշ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեան:

* Եշ. 7 Ապրիլ.— Աւագ Հինգշաբթի (Յիշատակ Ընթրեաց Տեառն): Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած «Ապաշխարողաց» կարգէն ժամ մը ետք, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեան մատուց օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Աւագ Սեղանին վրայ, որուն ընթացքին բաղմամբիւ հաւատացեալներ Ս. Հաղորդութիւն ստացան:

— Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր նախագահութեամբ կատարուեցաւ «Ոտնալուա»ի արարողութիւն: Եկեղեցիի զոյգ դասերը զրաւած էին Եւրոպացի հիւրեր եւ պետական ղէմքեր, որոնց շարքին Քաղաքապետի փոխանորդը եւ Անկլիքան Արքեպիսկոպոսը, որ, ըստ սովորութեան, եպիսկոպոսական զգեստաւորմամբ Աւագ Սեղանի բեմէն կարգաց Ոտնալուայի վերարեւելալ Ս. Աւետարանի համարները:

— Ժամ մը ետք, Հոգշ. Տ. Հայկասեր Վարդապետի գլխաւորութեամբ, փոքր թափօր մը այցելութեան գնաց Քրիստոսի զոյգ բանտերուն՝ Ս. Հրէշտակապետ եւ Ս. Փրկիչ: Առաջինին գաւիթին մէջ գտնուող Ս. Զիթենիին առջեւ եւ Ս. Փրկչի մատուռին մէջ կատարուած Աւետարանական ընթերցումներէ ետք, Հոգշ. Հայրսուրբը խօսեցաւ Քրիստոսի շարժարանաց եւ Պետրոսի ուրացութեան մասին:

— Գիշերասկիզբին, Մայր Տաճարին մէջ սկսաւ «Պատարման կարգ»ը, որ տեւեց մինչեւ կէս գիշեր: Արարողութեան վերջին մասին, Գերշ. Տ. Շահէ Արք. Աճէմեան կուռ բարոյով մը վեր հանեց լացի գիշերքուան փրկարար նշանակութիւնը: Ներկայ էր Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը:

* Ուր. 8 Ապրիլ.— Աւագ Ուրբաթ (Յիշատակ Խաչելութեան Տեառն): Կէսօրէ ետք, Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնամատուռին մէջ կատարուեցաւ «Խաչելութեան կարգ»ը, նախագահութեամբ Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գարիկեանի:

— Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Թաղման կարգ»ը, նախագահութեամբ Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր:

* Շր. 9 Ապրիլ.— Աւագ Շաբաթ (Ճրագալոյց Ս. Զատիկի): Առաւօտեան ժամը 9-15ին, Լատիններու Լուսաւորեայի հանդիսութիւնէն ետք, փոքր թափօր մը, Աւագ Թարգման Հոգշ. Տ. Գէորգ Վրդ. Նաղարեանի գլխաւորութեամբ, մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար, կատարելու համար Տաճարի դրան բացման աւանդական ձեւակերպութիւնը:

— Ժամը 10-30ին, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր գլխաւորութեամբ, Մխարանութիւնը մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար, ուր կէս ժամ ետք, Ս. Գերեզմանի դրան կնքումով սկսան հանդիսութիւնները, Յոյներու Ս. Գերեզմանին չուրջ կատարած մեծահանդէս թափօրով եւ Լուսաւորեայի արարողութեամբ: Թափօրի աւարտին, իրենց հանդիսապետը՝ Գերշ. Տ. Ըէմմանուս Եպիսկոպոս եւ մեր Լուսահանը՝ Հոգշ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան մտան Ս. Գերեզման, ուր կէս քանի մը վայրկեաններ ետք դուրս պիտի դար նուիրական լոյսը եւ տեղացի լուսակիրներու միջոցաւ պիտի փոխադրուէր մեր վերնատունը՝ Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր, որ Ս. Գերեզմանին նայող իր պատշգամէն պիտի օրհնէր Տաճարը խնուած բաղմալոյ ուխտաւոր եւ տեղացի հաւատացեալներու բաղմութիւնը: Անմիջապէս ընթացք կ'առնէ մեր թափօրը՝ գլխաւորութեամբ Լուսա-

հան շողջ. Տ. Սեւան Վարդապետի, եպիսկոպոսական զգեստաւորումով: Մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտիններու եւ Ասորիններու թափօրները: Վանք վերադարձին, հայ արիններու եւ արենոյշներու առաջնորդութեամբ եւ անոնց փողերսխումբերով Միաբանութիւնը յառաջացաւ դէպի Մայրավանք: Ճամբու կէսին, Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս եւ Լուսահան Հայրսուրբը զգեստաւորւեցան եւ «Քրիստոս յարեաւ» շարականը երգելով, նուիրական լոյսով մուտք գործեցին Մայր Տաճար:

— Ժամ մը ետք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Ճրագալոյցի արարողութիւն, որուն աւարտին Աւագ Սեղանին վրայ իրիկնադէմի խորհրդաւոր ու յանկուցիչ Ս. Պատարագը մատուց շողջ. Տ. Ասպետ Արդ. Պալեան: Յարութեան հոգեգմայլ շարականներու ընդմէջէն բացուեցաւ վարագոյրը ի յայտ բերելով չփեղուկները տօնական օրերու հանդերձանքով զարդարուած Աւագ Խորանին: Ս. Զատիկի նախատօնակին նախադահեց Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գալիկեան, որմէ ետք «Այսօր յարեաւ» շարականի երգեցողութեամբ, Միաբանութիւնը զգեստաւորեալ բարձրացաւ սեղանատուն ընթրիքի, որուն մաս կը կազմէր Զատիկական աւանդական կարմիր հաւիթը:

* Կիր. 10 Ապրիլ. — ԶԱՏԻԿ ԶԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ: Գիշերուան ժամը 1ին, Մայրավանքի մեծ դանդը ոտքի է հանած արդէն Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը, որ կէս ժամ ետք, Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպս. Աճէմեանի զխաւորութեամբ եւ լուցեալ լապտերներով կը մեկնի Ս. Յարութեան Տաճար, ուր մեր վերնամասունին մէջ կը պաշտօնին դիշերային ժամերգութիւնը եւ մաս մը առաւօտեան ժամերգութեանէն մինչեւ «Հարց», երբ Միաբանութիւնը զգեստաւորեալ կ'իջնէ Ս. Գերեզմանին շրջափակը երիցս թափօր դառնալով անոր չուրջ, հետեւողութեամբ Ղպտիններու եւ Ասորիններու թափօրներուն: Ս. Գերեզմանի դրան կարգացուած Իւղաբերից Աւետարանէն եւ «Անդաստան»էն ետք հանդիսաւոր Ս. Պատարագ կը մատուցուի Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ, որ կը ձայնասփռուի խորայնեան ռատիոկայանէն: Պատարագիչ Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս կը քարոզէ Քրիստոսի յարութեան խորհուրդին չուրջ: Վանք վերադարձին՝ Հայոց թաղի մուտքէն, առաջնորդութեամբ Հ. Ե. Միութեան արիններուն եւ արենոյշներուն, Միաբանութիւնը «Քրիստոս յարեաւ» շարականը երգելով կը յառաջանայ ու կը բարձրանայ Պատրիարքարան, ուր Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը կը փակէ հանդիսութիւնը:

— Կէսօրէ ետք, Նորին Ամենապատուութեան նախադահութեամբ Մայրավանքի մեծ բակին մէջ կատարուեցաւ Զատիկական մեծ «Անդաստան»ը: Յետոյ, Մայր Տաճարի արտաքին զաւիթին մէջ կատարուեցաւ հոգեհանդստեան պաշտօն՝ Հայ ազգի հին թէ նոր բոլոր ննջեցեալներու հոգիներուն համար:

* Բշ. 11 Ապրիլ. — Բ. օր Ս. Զատիկի (Յիշատակ մեռելոց): Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը՝ Մայր Տաճարի Աւագ սեղանին վրայ մատուց եւ քարոզեց Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը: Ինչպէս Աւագ Հինգշաբթի օրուան, Ճրագալոյցի երկկույսան եւ Ս. Զատիկի առաւօտեան, այնպէս ալ այսօրուան Ս. Պատարագին իր մասնակցութիւնը բերաւ Ս. Աթոռի երկսեռ երգչախումբը՝ զեկամարութեամբ Դպրապետ Պր. Սահակ Գալայճեանի: Ս. Պատարագէն ետք կատարուեցաւ մեծահանդէս թափօր Մայր Տաճարին մէջ, զխաւորութեամբ Ն. Ամենապատուութեան, որ ամպհովանի տակ, Կենաց Փայտի մասունքով կ'օրհնէր Տաճարը լեցնող հոծ բազմութիւնը: Թափօրականներ ի ձեռն ունէին սուրբերու մասունքներ: Թափօրէն ետք, Միաբանութիւնը խմբուեցաւ դասին մէջ, ուր երգուեցաւ «Ճանապարհ» շարականը եւ «Տէր ողորմեա»: Յետոյ բոլորն ալ «Քրիստոս յարեաւ» եւ Ս. Աթոռի շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարանի դահլիճը, ուր Ս. Պատրիարք Հայրը Ս. Պատարագի

նշխար բաժնեց բոլորին, փակելով շարքը Աւագ Եօթնեակի Հանդիսութիւններուն:

* Գշ. 12 Ապրիլ.— Գ. օր Ս. Զատիկի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Ռուբէն Արդ. Յովակիմեան: Ապա Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գարիկեան նախագահեց խնդրամատոյց ուխտաւորներու նընջեցեալներու հոգիներուն համար կատարուած հոգեհանգստեան պաշտօնին:

* Կիր. 17 Ապրիլ.— Նոր Կիրակի (Յիշատակի բիրաւար ցահատակացն մերոց յընթացս Ա. Համաշխարհային Պատերազմին): Ըստ սովորութեան, Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ Ս. Պատարագ մատոյց եւ քարոզեց Լուսահանը՝ Հոգշ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան, բնարան ունենալով «Մի՛ զարհուրի՛ք յայնչանէ որք սպանանեն զմարմինն»: Խօսեցաւ մեր ժողովուրդին պատահած ջարդին ու տեղահանութեան մասին, տալով նաեւ պատգամք մեր մէկ ու կէս միլիոն նահատակներուն, որ է հաւատարիմ մնալ մեր եկեղեցիին, լեզուին, աւանդութիւններուն եւ ազգային սրբութիւններուն: Ս. Պատարագէն ետք, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեանի գլխաւորութեամբ եւ առաջնորդութեամբ քաղաքիս բոլոր հայկական միութիւններու արիւններուն, արեւոյշներուն եւ զայլիկներուն, Միաբանութիւն եւ ցոռարարթիւ ժողովուրդ հանգստեան շարականներու երգեցողութեամբ ուղղուեցան դէպի Ս. Փրկչի ազգային գերեզմանատունը, ու խմբուեցան Արարայի նահատակաց յուշարձանին շուրջը, ուր հանգստեան կարգի աւարտին, Պր. Գէորգ Սեւեան կուռ ճառով մը խօսեցաւ մեր ազգին կրած անդարմանելի կորուստին մասին եւ կոչ ըրաւ բոլորին որ միացնեն իրենց ճիգերը Հայ արդար դատի հետապնդման եւ բարեօր լուծման համար:

* Գշ. 19 Ապրիլ.— Ս. Կոյսի Աւետման Հանդիսաւոր նախատօնակը պաշտուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեան:

* Գշ. 20 Ապրիլ.— Աւետումն Ս. Աստուածածնի: Առտուն, գլխաւորութեամբ Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի, Միաբան Հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանիի ձորը ու «Հրաշափառ»ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատոյց Տաճարին Տեսուչը՝ Հոգշ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան, եպիսկոպոսական խոյր ի գլուխ:

* Շբ. 23 Ապրիլ.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Գեղարդ Արդ. Տաւուշարեան:

— Կէսօրէ ետք, Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գարիկեանի գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր «Հրաշափառ»ով մուտք գործեցին Ս. Յարութեան Տաճար, ուր պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը մեր վերնամատուին մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական սրբավայրերու այցելութեան հանդիսաւոր Թափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Հոգշ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեան:

* Կիր. 24 Ապրիլ.— Աշխարհամատրան (Կանաչ Կիրակի): Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնամատուին մէջ: Ապա, Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գարիկեան մատոյց եպիսկոպոսական իր անդրանիկ Ս. Պատարագը Բրիտոսի Ս. Գերեզմանին վրայ: «Ճաշու Գիրք»էն առաջ, Գերշ. Սրբազանը վարդապետական իշխանութեան գաւազան շնորհեց Ս. Աթոռի Միաբան Հոգշ. Տ. Ռուբէն Արդ. Յովակիմեանի: Ս. Պատարագէն ետք կատարուեցաւ «Անդաստան», որ փակեց շարքը Զատիկան չրջանի Ս. Յարութեան Տաճարի հանդիսութիւններուն:

ՊԼՃՏՈՆԿԱՆԷ



* Դշ. 6 Ապրիլ.— Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախկին Փոխ-Նախագահ Պր. Նէլսոնն Ռոքֆէլլըր Ս. Երկրի իր այցելութենէն օգտուելով՝ այցի եկաւ Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր:

* Բշ. 11 Ապրիլ.— Ս. Զատիկի տօնին առիթով, Նահանգային Կառավարիչ Պր. Ռաֆայէլ Լէվի, ընկերակցութեամբ Ոստիկանապետին եւ այլ պետական ղէմքերու, այցի եկաւ Պատրիարքարան:

* Գշ. 12 Ապրիլ.— Նոյն առիթով, կէսօրէ առաջ, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը, ընկերակցութեամբ Գերշ. Սրբազաններու եւ Հոգշ. Հայրերու, շնորհաւորական այցելութեան զնաց Յունաց Պատրիարքարան, Փրանչիսկեաններու վանք եւ Լատինաց Պատրիարքարան: Ապա, ընկերակցութեամբ Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոսի՝ այցելեց Պապական Նուիրակին եւ Անկլիքան Արքեպիսկոպոսին: Վերադարձին ընդունեց շնորհաւորական այցը Ասորիներու եւ Հապէշ-րու Եպիսկոպոսներուն, իրենց միաբանութեան անդամներուն հետ միատեղ: Իսկ Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպիսկոպոս, Հոգշ. Հայրերու ընկերակցութեամբ, այցելեց Կաթոլիկ եւ Բողոքական այլ յարանուանութիւններուն:

* Դշ. 13 Ապրիլ.— Նոյն առիթով, մինչեւ կէսօր, Պատրիարքարան շնորհաւորութեան եկան Յունաց Պատր. Փոխանորդը, Լատինաց Ս. Պատրիարքը, Փրանչիսկեաններու Գերշ. Կիւսթոսը, Անկլիքան Գերշ. Արքեպիսկոպոսը, Լուսեօբականներու եւ Արար Լուսեօբականներու Երէցները, Հայ Կաթոլիկներու եւ Մարոնիթ Համայնքի ներկայացուցիչները, Ռուս եւ Ռումանական եկեղեցիներու առաջնորդ Հայրերը եւ այլ բարձրաստիճան հիւրեր: Ամենէն ետքը, Ն. Ամենապատուութիւնը ընդունեց շնորհաւորական այցը Քաղաքիս հիւպատոսական անձնակազմին:

* Եշ. 21 Ապրիլ.— Իսրայէլի անկախութեան 29րդ տարեդարձի առթիւ, կէսօրէ ետք, Երուսաղէմի Քաղաքապետ Ն. Վսեմ. Թէտի Քօլլէքի կողմէ Դաւթի բերդին մէջ տրուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցան Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արք. Ասլանեան, Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գարեկեան եւ Հոգշ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան:

* Ուր. 22 Ապրիլ.— Ս. Երկիր այցելող Օտեսայի Եպիսկոպոսին ի պատիւ Ռուսերու վանքին մէջ տրուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցան Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս., Հոգշ. Տ. Սեւան Վրդ. եւ Տիար Գ. Հինդլեան:

* Ուր. 29 Ապրիլ.— Վիեննայի Ս. Ղազարի ասպետները այցելեցին Պատրիարքարան:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Յ

«ՍԻՈՆ»-ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱԾ ԵՆ ՀԵՏԵԻՆԱԼ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՍՍՀՄ ժողովրդական Տնտեսության Զարգացման 1976-1980 Թուականների Հիմնական Ուղղութիւնները — Խմբագիր՝ Շ. Ս. Բաղինեան: Երևան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 128:

Հայաստանի Կոմկուսի 26րդ Համագումարի Բանաձևը Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնի Հաշուետու Զեկուցման Առթիւ և Հայաստանի Կոմկուսի 26րդ Համագումարի Բանաձևը «ՍՍՀՄ ժողովրդական Տնտեսության Զարգացման 1976-1980 Թուականների Հիմնական Ուղղութիւններ» ՍՄԿԿ Կենտրոնի Նախագծի Մասին Զեկուցման Վերաբերեալ — Խմբագիր՝ Կ. Լ. Սարիրէկեան: Երևան, Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 35:

Հէփաքներ և Պատմութիւններ (Կարգադրանքի Կրթագրանք) — Կարգադր. Ն. Գ. Ղաւրթեան: Երևան, «Լոյս» Հրատարակչութիւն, 1975, էջ 128:

Պատերազմ և Խաղաղութիւն (Հատոր Զարգացում) — Լ. Ն. Տոյստոյ: Թարգմանութիւն՝ Ստեփան Զօրեանի: Երևան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 518:

Բարեկէս Կեանքացի և ճաշակաւոր Վեցերեան Հայ Մասնագրութեան Մէջ — Կիմ Մ. Մուրադեան: Հայկ. ՍՍՀ Գիտ. Ակադեմիա — Մ. Արեւելեանի Անուն Գրականութեան Ինստիտուտ: Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 270:

ՍՄԿԿ Կենտրոնական Կոմիտէի Հաշուետուութիւնը և Կուսակցութեան Հերթական Խնդիրները Ներքին ու Արտաքին Քաղաքականութեան Բնագաւառում (Զեկուցում ՍՄԿԿ 25րդ Համագումարում, 1976 թ. Փետրուարի 24ին) — Լ. Ի. Բրեժնեւ: Երևան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 146:

ՍՍՀՄ ժողովրդական Տնտեսության Զարգացման 1976-1980 Թուականների Հիմնական Ուղղութիւնները — Ա. Ն. Կոստիկին: Երևան, 1976, էջ 79:

Պիւլի Արկածները — Խուսերէնից Թարգմանեց՝ Ե. Ս. Զարեհեան: Նկարները Վ. Սուտէկի: Երևան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 32:

Խանութի Արշաւանը — 25 Յուլիս 1897: Մատենաշար Հայ Աղգասիրաց Երիտասարդական Միութեան, թիւ 1. Երուսաղէմ, 1976:

Հայկական Մասնագիտութիւն Ս-ԺԷ ղդ. (Հատոր Բ., Առաջին Միւսնեցի — Բէտարիկէ Հռոմայեցի) — Յակոբ Ս. Անասեան: Հայկական ՍՍՀ Գիտ. Ակադեմիա — Պատմութեան Ինստիտուտ: Երևան, 1976, էջ 1546 (Երկրորդ):

Հայկական և Ս. Գրային Ուսումնասիրութիւններ — Խմբագիր Միքայէլ Սիժոն: (Հայերէն և Անգլերէն): Երուսաղէմ, Տպարան Ս. Յակոբեանց, 1976, էջ 300: Յանդուածական Հատոր թիւ 1 — ՍԻՈՆ — Պաշտօնաթերթ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան:

Ընտրուած Հոգեւոր Մեղեր և Ծաղկանքներ — Ա. Գ. Սէֆերեան: (Հայերէն և Թրքերէն): Հալէպ, 1927, էջ 52:

Իլմի Հիսապ — Գրքի Բարձր (Թրքերէն): Իսթանպուլ, 1881, էջ 288:

Ամբողջական Դասընթաց Թուարանութեան և Գործնական Մեղաշարքութեան (Բարձրագոյն Ընթացք, Ա. և Բ. Տարի) — Պ. Պ. Ատրուին: Բ. Տպարգրութիւն: Կ. Պոլիս, Գրատուն Հայաստան, 1922, էջ 672:

Տարական Թուարանութիւն (Մատուր և Գրատուն, Ա. և Բ. Տարի) — Գրեղին Գալաֆեան: Ուսումնական Խորհուրդէն Վաւերացուած: Ը. Տպարգրութիւն: Վերաքննեալ և ձօնացեալ: Կ. Պոլիս, Գրատուն Պ. Պալեանց, 1921, էջ 160:

Քերականութիւն Աշխարհաբար կամ Արդի Հայերէն Լեզուի (Բ. Տպարգրութիւն) — Հ. Արսէն Վ. Այալեան: Վիեննա, Միլիթարեանց Տպարան, 1883, էջ 215:

Նախնական Ծանօթութիւն Վաճառականական Գիտելիքներու և Տարականութեան (Ի Պէտք Աղգ. Նախակրթարաններու) — Պ. Պ. Ատրուին: Կ. Պոլիս, Տպարգրութիւն Միլիթարեան Երկրէ, 1914, էջ 109:

Սկզբունք Մեղաշարքութեան (77 Երկրաշարժական Հեղուրդ — Աղգային Ուսումնարանաց Համար) — Աղգային Գիտելիք: Թրգմ. Մակար Տէր Մարգարեանց: Աղգասիրաց Երկրէ, Ի Տպարանի Գործարար Սանայեանց, 1876, էջ 136:

- Բանալի Թուարանութեան կամ Խնդրոյ Լուծմունքն ու Պատասխանները** — Տիգրան Յ. Պողանեան: Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Յ. Դավաֆեան, 1883, էջ 113:
- Յաւուք (Թատերգութիւն)** — Կէօթէ: Թարգմանեց՝ Մեսրոպ Նուպարեան: Զմիւռնիա, Տպագրութիւն Քէլիշեան, 1909, էջ 182:
- Սովետական Միութեան Հայրենական Մեծ Պատերազմի Մասին** — Ի. Սաալին: Ռուսերէնի երրորդ Հրատարակութիւնից — Երկրորդ Հրատարակութիւն: Երևան, Հայպետհրատ, 1943, էջ 130:
- Սզնիկ — Սզն Աղանդոց:** Ներկայ տպագրութիւնն արտատպուած է ծանիկ Արամեանի 1860 թուին փարիզում հրատարակած օրինակից: Էջ 224:
- Դասագիրք Թուարանութեան** — Տիգրան Յ. Պողանեան: Կարևոր Յաւելուածովք Բարեփոխեալ և ձօնացեալ: Է. Տպագրութ.: Կ. Պոլիս, 1885, էջ 492:
- Հին Աստուածներ** (Տրամա, Հազարամեակ մը մեզմէ առաջ) — Լևոն Շանթ: Հրատարակող՝ Գրական Պէրպէրեան Դրատուն: Պոսթօն, Տպ. Հայրենիք, 1917, էջ 138:
- Սերբան Կենդանի և Անոնց Հետ Վարուկու Սղանակը** (Ի Պէտտ վարժարանաց) — Դրեց՝ Էտուին Քրոպի: Հուլիսէտ: Անգլերէնէ թարգմանուած: Կ. Պոլիս, Տպարան և Կազմատուն Օ. Արդուման, 1914, էջ 199:
- Ռսկի Աւաղաղ** (Առաջին և երկրորդ Մաս) — Բաքի: Դ. Տպագրութ.: Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Պ. Պալլընեան, 1922, էջ 152:
- Հիմնական Կանոնագիր Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան** — Փարիզ, Գեղարուեստական Տպարան Ի. Մաթիկեան, 1930, էջ 23:
- Կեդրոնական Վարչական Ժողովի Յաւաքիկայ Ուղեգիրք** — Ծրագիր Հ. Բ. Ը. Միութեան: Փարիզ, Տպարան Տէր-Յակոբեան, 1931, էջ 39:
- Յասում** (Դրամա 4 գործ. 5 պատկերով: Պատանիների Համար) — Արմէն Էնլիակեան: Երևան, Հայպետհրատ, 1943, էջ 74:
- Ազաւ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն** — Գրիգոր — Ս. Տ. Երեմեան: Առաջին Մաս: (Հրատ. 1951 թ.) — 7 բարեւ: Երևան, Հայպետհրատ, 1952:
- Մամոյ Օրէնք** — (Մեքենագրուած 1933ին): Էջ 45:
- Երկրաբանութիւնը Լուսանկարներով** — Է. Դ. Մալխասեան: Հայկական ՍՍՀ Դիտութիւնների Ակադեմիա — Երկրաբանական Դիտութիւնների Ինստիտուտ: Երևան, Հայկ. ՍՍՀ Դիտ. Ակադ. Հրատ., 1970, էջ 78: (Ռուսերէն):
- «Սամա Մուրի» Պատմների Քննական Համեմատութիւն** — Արուսեակ Սահակեան: Հայկական ՍՍՀ Դիտութիւնների Ակադեմիա — Հնագիտութեան և Աղագրական Ինստիտուտ: Երևան, հրատ. ըստ նախորդին, 1975, էջ 188:
- Վաղ Միջնադարեան Հայկական Քանդակ** — Լևոն Աղարեան: Հայկական ՍՍՀ Դիտութիւնների Ակադեմիա — Արուեստի Ինստիտուտ: Երևան, 1975, էջ 136:
- Հայ Միջնադարեան Կաճանք** (Ժ. - ԺԶ. դդ.) — Հ. Ա. Սիմոնեան: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Մ. Արեղեանի Անուան Դրակ. Ինստիտուտ: Երևան, 1975, էջ 294:
- Բաղդիր Հայոց** — Հ. Մ. Ամալեան (Քննական բնագիրը, առաջարանը և ծանօթագրութիւնները: «Մատենադարան», Հայկական ՍՍՀ Միւնիստրների Սովետին Աւերթեր Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Ինստիտուտ: Երևան, 1975, էջ 445:
- Ժամանակակից Հայերէնի Ցնութեան Հիմունքներ** — Դ. Բ. Զահուկեան: Հայկական ՍՍՀ Դիտութիւնների Ակադեմիա — Հ. Անուանի Անուան Լեզուի Ինստիտուտ: Երևան, 1974, էջ 586:
- Հայոց Լեզուի Կառուցումը** — Հրատ. Խմբագիր՝ Հ. Դ. Յակոբեան: Հայկական ՍՍՀ Դիտութիւններու Ակադեմիա: Երևան, 1975, էջ 350:
- Գրիգոր Նաւեկացու Լեզուն և Ոճը** — Վարդ Առաքելեան: Հրատ. ըստ նախորդներուն: Երևան, 1975, էջ 272:
- Հայոց Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն** (Հին և Միջին Դարեր) — Վազգէն Կ. Զալոյեան: Հայկական ՍՍՀ Դիտութիւնների Ակադեմիա — Փիլիսոփայութեան և Իրաւունքի Ինստիտուտ: Երևան, 1975, էջ 525:
- Ժամանակակից Հայոց Լեզու** — Հատոր 2 — Զեւարանութիւն — Ս. Դ. Արրա-համեան, Ն. Ա. Պառնասեան և Հ. Ա. Օհանեան: Երևան, 1974, էջ 586:
- Բանաստեղծութիւններ** — Ներսէս Մոկացի: Աշխատասիրութեամբ՝ Ա. Դ. Դուրա-նեան: Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 207:
- Ակնարկներ Միջին Դարեան Հայերէնի Պատմութեան (Բ.)** — Խմբագրութեամբ՝ Դ. Բ. Զահուկեանի: Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 300:
- Լեզուաբանական Բառարան** — Հ. Զ. Պետրոսեան, Ս. Ա. Դաւիտեան և Թ. Ա. Ղարապիւլեան: Երևան, Հրատ. ըստ նախորդին, 1975, էջ 316:

- Հայ Արուստր Միջնադարում** — Սիրարբի Տեր-Ներսէսեան: Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ազգային — Արուստրի Ինստիտուտ: Երևան, 1975, էջ 132:
- Մեծան** — Միջնադարեան Յաւարձանները եւ Վիճակեան Արձանագրութիւնները — Կարօ Ղաֆազարեան: Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 249:
- Ժորժ Վեման Ազնաւուր** (1861 - 1920) — Գիտութեան Պատմութիւն: Առանձնատիպ՝ Հայաստանի Կենսաբանական Հանդէս, Հատոր ԻԲ, Թիւ 5, 1975: Երևան, 1975, էջ 102-103:
- Արեան Ջայըր** (Պատմաւածքներ) — Մուրատ Մանուկեան: Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1976, էջ 128:
- Անտանի Հեռ** (Յուշեր) — Գառնիկ Ստեփանեան: Երևան, Հայաստանի Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 185:
- Մեկերի Ժողովածու 6 Հաստի** — Պարոյր Սեւակ: Հատոր 6 — Գիրք Մնացորդաց: Կազմող՝ Ա. Վ. Արիստակէսեան: Երևան, 1976, էջ 446:
- Հայ Մշակոյթի Նշանաւոր Գործիչներ** (Ե. - ԺԲ. Դարեր) — Խմբագրութեամբ Է. Բ. Աղայեանի: Երևանի Պետական Համալսարան — Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կենտրոն: Երևան, Համալսարանի Հրատ., 1976, էջ 590:
- Հելլադայի Հերոսներ** (Հին Յունական Առասպելներէն) — Թարգմանեց՝ Հ. Վ. Վարդանեան: Երևան, Հայաստանի Հրատ., 1975, էջ 119:
- Հայկական Լեռնաշխարհ** — Ա. Մ. Ոսկանեան: Ֆիզիկա-աշխարհագրական համառօտ ակնարկ: Երևան, Պետական Համալս. Հրատ., 1976, էջ 37 եւ քարտէզ:
- Զարեանի Հորութիւն** — Էլէօնօրա Մանդակեան: Նախագործականների համար: Երևան, Հայաստանի Հրատարակչութիւն, 1976:
- Շներ, Մեկաներ եւ Հորութիւն** — Կերմաներէնէ Թարգմանեց՝ Գ. Վերպեան: Հեղինակ՝ Էդիտ Անդերսոն: Կրտսեր գործականների համար: Երևան, Հայաստանի Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 31:
- Խորհուրդներ Ուսուցիչին** — Վ. Ա. Սուխովիչեան (Հատուածներ Հարիւր Խորհուրդ Ուսուցչին գրքից): Թարգմանեց՝ Հ. Վ. Մամիկոնեան: Հայկական ՍՍՀ Մանկավարժական Ընկ.: Երևան, Լոյս Հրատ., 1976, էջ 61:
- Հայոց Պատմութիւն** (Ա. Մաս) — Պատրաստեցին՝ Նուպար Քիւրճիեան եւ Սիւլվա Տէր Ստեփանեան: Գծագրում եւ էջագրում՝ Փոյ Սարսուրեանի: Նիւ Եորք. Առաջնորդարան Հայոց Ամերիկայի, 1975, էջ 86:
- Օրացոյց 1977** — Ս. Էջմիածնի:
- Օրացոյց 1977** — Ս. Երուսաղէմի:
- Օրացոյց 1977** — Կ. Պոլսոյ Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցին Հայոց:
- Հերոսական Ժառանգորդներ** (Հայերէն եւ Անգլերէն): 60ամեակ Հայ Նահատակներու: Նիւ Եորք, Առաջնորդարան Հայոց Ամերիկայի (Անթիլիասի Թեմ): 1976, էջ 151:
- Կանոն Օրհնութեան Մերայոյ Միւռոնի** (Հայերէն եւ Անգլերէն): Երուսաղէմ, Տպարան Մերոց Յակոբեանց, 1976:
- Խոհեք, Դրական, Ազգային եւ Հասարակական** (Բ. Հատոր) — Անդրանիկ Անդրեասեան: Լոս Անճէլէս, Տպ. Նոր Օրի, 1976, էջ 392:
- Ռեզիւմէ Բարոյական Օրէնք եւ Մարդկային Իշխանութիւններ** — Ուլի Գէորգ Պալեան: Պ. Գ. Պալեան Մատենաշար, Թիւ 3: Պոսթըն, Տպարան Հայերէնի, 1976, էջ 107:
- Նոր Կապուրան** — Արեւելահայերէն նոր Թարգմանութիւն, համեմատութեամբ Յունարէն Բնագրերի: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1976, էջ 709:
- Կիսադարեան Պատմութիւն Իսթանպուլիայ Բժշկութեան** (Մեր Բժշկները Հանրապետական Երջանին, 1923-1975) — Տոցենդ Դոկտ. Վարդ Շիկահեր: Իսթանպուլ, Ուսուցչաց Հիմնարկի Յակոբ Արեւեան Տպարան, 1975, էջ 120:
- Գեղարդ** (Մուրիհայ Տարեգիրք, Ա. Տարր, 1975) — Խմբագիր՝ Հայկ Պարիկեան: Հայէպ — Մուրիհ, Հրատարակչութիւն Հ. Բ. Ը. Մ. Մատենագիտական Յանձնախումբի, Տպարան Արեւիք, 1976, էջ 548:
- Արարողութիւն Մերոյ Պատարագի եւ Կարգ Աղօթից Հանգստեան Ժամուն** — Գ. Տպագրութիւն: Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1975, էջ 208:
- Մայր Յուգակ Ջեղաբաց Մերոց Յակոբեանց** (Հատոր Եօթներորդ) — Կազմեց՝ Նորայր Արքեպ. Պաղարեան: Հայկական Մատենաշար՝ Գալուստ Կիւրճիեան Հիմնարկութեան: Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1974, էջ 551:
- Ժան-ժազ Ռուսօ** (1712-1778), Կեանքը — Կազմեց՝ Պ. Գեորգեան: Նիկոսիա, Կիպրոս, 1954: Լոս Անճէլէս, Տպարան Նոր Օրի, 1976, էջ 110:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ	
Պատմութիւնը որպէս ուղեցոյց	Ա. Գ. 82
ՇՆՈՐՀԱՌՈՐԱԿԱՆՆԵՐ	
Շնորհաւորական Գամակ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ.	
Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Վեհափառ	
Կաթողիկոսէն	85
Շնորհաւորական Գամակ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Խորէն	
Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհ. Կաթողիկոսէն	86
Շնորհաւորական Գամակ Հ. Բ. Ը. Միութեան	
Յկեանս Նախագահ Նորին Վսեմութիւն	
Տիար Ալեքս Մանուկեանէն	87
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ	
Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Շրթայակրի	Ն. ԱՐՔԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ 88
ՊԱՏՄԱԿԱՆ	
Նախապատմական Հայաստանը եւ նրա	
Հնագոյն Բնակիչները	ԳԵՌՈՐ ՀԱՏԻՏԵԱՆ 93
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ	
Ազաթանգեղոսի Պատմութիւնը Անգլերէն	ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹՈՂԵԱՆ 99
Ս. ՅԱՎՈՐԻ ԵՐՄԵՆ	
Եկեղեցականք - Բեմականք	103
Պաշտօնականք	107
ՅԱՆԿ «ՍԻՈՆ»ի Խմբագրութեան եւ Գ.	
Կիլիկեցկեան Մատենադարանին կողմէ	
Ստացուած Գիրքերու	108
Բովանդակութիւն	111

C O N T E N T S

EDITORIAL

History as a guiding influence

A. K.

82

MESSAGES

Congratulatory letter of His Holiness
Vazken I, Catholicos of All Armenians

85

Congratulatory letter of His Holiness
Khoren I, Catholicos of Cilicia

86

Congratulatory letter from
Mr. Alex Manoogian

87

CHRONOLOGICAL

Chronology of Gregory the Chain-Bearer

Archbp. N. Dzovagan

88

HISTORY

Prehistoric Armenia and its ancient peoples

Kevork Hadidian

93

REVIEWS

The English translation of Agathangelos

Paylag Antabian

95

Monthly news from the Armenian Patriarchate

103

Books received by the C. Gulbenkian Library

108

Contents

112

Yearly subscription: 10 U. S. Dollars

All correspondence should be addressed to:

Ara Kalaydjian, The St. James Press

P. O. Box 14001, Jerusalem — Israel